May *1922.*

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 293.

क्रोडपत्रसङ्ग्रहः ।

अत्र

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि

अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि- कायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ।

KRODAPATTRASANGRAHA

or Critical Notes

On Anumânajâgadîsî, Pratyakshânumânagâdâdharî, Pratyakshánumánamáthurî, Vyutpattiváda, Saktiváda, Muktivâda, Sabdasaktiprakásiká and Kusumánjalî

By Kàlisankara Siddhànta Vàgisa.

Edited by

Mahamahopadhyaya Nyâyâchârya Vámácharana Bhattáchârya,

Professor, Govt. Sanskrit College, Benares,

and P. Dhundiraj Shàstri, N. U., K. T.

Vol 11. FASCICULUS II–२

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS -OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1922.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२९३

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितम्

अनुमानगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

शिष्यावधानं च व्याप्तिविशिष्टेत्यादिप्रकृतशब्दस्य विशिष्य शुश्रूषा अनुमाननिरूपणत्वेन सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वावगतावपि विशिष्य तादृशशब्दे बुभुत्सितार्थप्रतिपादकत्वाग्रहेण विशिष्य शुश्रूषा न सम्भवति इति अनुमानमिदानीं निरूप्यते इति प्रतिज्ञाय तादृशनिरूपणे च प्रकृतशब्देऽनुमानविषयकत्वग्रहेण विशिष्यबुभुत्सितप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकत्वग्रहात् विशिष्य शुश्रूषा निर्वहतीति प्रतिज्ञायाः शिष्यावधानफलकत्वम् ।

अस्यायमभिप्रायः । विशिष्य शुश्रूषा तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नश्रवणेच्छा, सा च प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानात् भवतीति प्रकृतस्थले यदनुमाननिरूपणं भवति तत्प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिजनकज्ञानविषयो भवतीति व्याप्त्या अनुमाननिरूपणत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानविषयत्वावगमेऽपि तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशब्दश्रवणेच्छा न सम्भवतीति तादृशशब्देऽनुमाननिरूपणत्वसन्देहेन प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकत्वरूपव्यापकधर्मस्य सन्देहात् तादृशेष्टप्रयोजकत्वानिश्चयात् प्रतिज्ञायाञ्च सत्यां मत्कर्तव्यप्रकृतशब्देऽनुमानविषयकत्वग्रहेण तादृशव्यापकधर्मग्रहात् तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नश्रवणेच्छा जायत इति केचित् । परेतु प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यत इति प्रतिज्ञया सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपत्तिजनकज्ञानविषयत्वावगमेऽपि अनुमानतत्त्वप्रतिपत्तिरूपविशेषफलार्थिनां प्रकृतशब्दे शुश्रू-

षा न सम्भवतीत्यनुमानं निरूप्यत इति प्रतिज्ञायां सत्याञ्च प्रकृत-निरूपणेऽनुमानविषयकत्वग्रहेण अनुमानज्ञानजनकज्ञानाविषयत्वा-वगमात् विशेषफलार्थिनां तादृशश्रवणेच्छा भवतीति प्रतिज्ञा-या आवश्यकत्वम । इत्थञ्च विशिष्य तादृशशब्दे बुभुत्सितेत्यादौ विशिष्येत्यस्य बुभुत्सितेत्यादौ अन्वय इति वदन्ति ॥ १ ॥

स्वनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिकरणे तत्कार्यो-पधायकव्यापाराव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तते यत् तद्वृत्तित्वविशिष्टं यत् कारणत्वं तत्करणत्वम् ।

नचैवं चक्षुरादेः संयोगादिव्यापारसम्बन्धेन कारणत्वानुप-पत्तिः तादृशसंयोगरूपव्यापाराव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन संयोगा-दिसम्बन्धेनावर्त्तमानत्वात् इति चेन्न सामान्यतश्चाक्षुषत्वावच्छि-न्नं प्रति स्वजनकादृष्टवत्त्वसम्बन्धेन चक्षुरादेः कारणत्वं व्यापार-स्य विशेषतः कारणत्वादेवातिप्रसङ्गभङ्गात् ॥ २ ॥

तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः तन्निरूपितसङ्गतिः ।

शब्दप्रयोगात्मकाभिधाने गुरोः कण्ठताल्वभिघातः कारणम् । तत्र च कण्ठक्रिया, तत्र कण्ठक्रियाप्रवृत्तिः, तत्र च वाक्येच्छा वा-क्यसाधनताज्ञानं च, वाक्येच्छायाञ्च वाक्यार्थबुबोधयिषा वाक्या-र्थज्ञानसाधनताज्ञानञ्च, वाक्यार्थबुबोधयिषायाञ्च शिष्यीयवाक्या-र्थबोधे गुरोरसिद्धत्वज्ञानम, तादृशासिद्धत्वज्ञाने असिद्धत्वव्या-प्येच्छाविषयत्वज्ञानं, तज्ज्ञाने च प्रश्नवाक्यज्ञानं, प्रश्नवाक्यज्ञाने च प्रश्नवाक्यप्रयोगः, प्रश्नवाक्यप्रयोगे च जिज्ञासाप्रत्यक्षम् जिज्ञासा-प्रत्यक्षे च जिज्ञासा कारणम् इति जिज्ञासाया अनन्तराभिधानप्रयो-जकता बोध्या ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासा यथा प्रत्यक्षनिरूपणा-नन्तरानुमानाभिधानप्रयोजिका तथाऽनुमानाभिधानानन्तरोपमा-नाभिधानप्रयोजिका परम्परया अनुमानज्ञानसम्पादनेन तस्यामपि प्रयोजकत्वादिति प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यानुमाननिरूपितसङ्गतित्वा-पत्तिरिति चेन्न जिज्ञासामद्वारीकृत्य जिज्ञासायाः प्रयोजकत्व-निवेशात् । प्रकृते चोपमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाद्वारैव तादृश-जिज्ञासाया उपमानाभिधानप्रयोजकत्वात् । अथ तथापि घट-

पटनिरूपणानन्तरं घटसम्बन्धज्ञानात् यत्र दण्डो निरूपितः तत्र दण्डधर्मस्य पटनिरूपितसङ्गतित्वापत्तिरिति चेन्न तदभिधानप्रयोज्य-त्वस्य तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां निवेश्यत्वात्।

अत्रेदं बोध्यम् । जिज्ञासामद्वारीकृत्य इत्यादि विशे-षणमफलम् प्रत्यक्षोपजीवकं किमिति जिज्ञासाया अनुमा-नाभिधानप्रयोज्यत्वाभावेनैवानुमाननिरूपितप्रसङ्गत्वापादनस्य प्र-त्यक्षोपजीवकत्वेऽसम्भवात् । न च जिज्ञासायां तदभि-धानप्रयोज्यत्वं निवेश्यमित्यादिपाठः प्रामादिक इति वाच्यम् तथा सति उक्तस्थले दण्डनिष्ठधर्मस्य पटसङ्गतित्वेऽनुभवविरोधात् तस्याः प्रसङ्गसङ्गतित्वे प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यापि अनुमाननिरूपितत्वे को दोष इति तद्वारकविशेषणमफलम् तस्माज्जिज्ञासायां तदभि-धानप्रयोज्यत्वानिवेशे जिज्ञासामद्वारीकृत्य इति विशेषणं नास्त्येवेति।

अत्र केचित् यथाऽनुमानं निरूपितं तदनन्तरमनुमानकरणं किमिति जिज्ञासा तदनन्तरं कार्यत्वेन विशेषानुमानाजिज्ञासा तद-नन्तरं तन्निरूपितम् । तत्र प्रत्यक्षकार्यत्वस्यानुमाननिरूपितस-ङ्गतित्वापत्तिवारणाय जिज्ञासामद्वारीकृत्य इति विशेषणमिष्टमि-ति प्रलपन्ति । तदसत् तत्रानुमानाभिधानानन्तराभिधानप्रयोजक-त्वाभावाद्विशेषजिज्ञासाया इति ॥ ४ ॥

व्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितव्याप्तिविशिष्टाभिन्नत्वोपलक्षितपक्षधर्मप्र-तियोगिकत्वाविशिष्टसम्बन्धविषयताकज्ञानजन्यत्वस्य विवक्षणेऽपि लक्षणवाक्यजन्यबोधे वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः सम्बन्धोऽपि भासते इति वैशिष्ट्यविषयतायां व्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि भासते एवं सम्ब-न्धांशे प्रतियोगिकत्वस्य सम्बन्धभानात् तदवच्छिन्नत्वमपि भासते उक्तनियमात् एवञ्च तत्सम्बन्धावच्छिन्नविषयताविरहेण परामर्श-स्यासङ्ग्रह इति चेन्न यस्य सम्बन्धो यत्र भासते तदीयसम्बन्धाव-च्छिन्नत्वं तन्निष्ठविषयतायां भासत एवेति नियमस्याप्रामाणिकत्वात् घटं जानातीति शाब्दबोधे घटादिविषयतायां घटत्वसमवायाव-च्छिन्नत्वभानानियमात्, अत एव गुरुमते विशिष्टबुद्धौ विशेषणस-म्बन्धभानानभ्युपगमे घटविषयतायां समवायावच्छिन्नत्वविरहेऽपि तादृशशब्देन घटत्वाविशिष्टविषयकज्ञानलाभः परन्तु यत्र यद्विशेष-णतया भासते तदवच्छिन्नत्वं तन्निष्ठविषयतायां भासत एवेति नि-

यमः । एवञ्च व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकसम्बन्धविषयताकज्ञानजन्यत्वं तादृशवाक्यलभ्यमिति नानुपपत्तिरिति ॥ ५ ॥

व्याप्तिविशिष्टश्चासौ पक्षधर्मश्चेति कर्मधारयोत्तरतल्प्रत्ययेन व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मतालाभः । तत्र तल्प्रत्ययस्याधेयत्वविशिष्टमर्थः । प्रकृतार्थतावच्छेदकताघटकप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वञ्च प्रतियोगितानिरूपकत्वमेव । तदेकदेशप्रतियोगितायाञ्च पक्षधर्मपदार्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन पक्षानुयोगिकसम्बन्धविशिष्टस्यान्वयः । तादृशपक्षधर्मे च व्याप्तिविशिष्टस्याभेदेनान्वयः व्याप्तिविशिष्टस्याभेदेनान्वये पारतन्त्र्येण व्याप्तिविशिष्टस्याप्यन्वयः । एवञ्चाभेदसम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टोपलक्षितव्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितपक्षधर्मत्वोपलक्षितधर्मनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धावगाहिताशालिबोधजन्यत्वमर्थः । एतन्मते सम्बन्धस्यापि विशिष्टबुद्धौ भानाङ्गीकारात् वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञाने व्याप्तेः सम्बन्धतया भासमानस्य स्वरूपस्यानुयोगित्वं भासते हेतौ, तथा तत्प्रतियोगिकत्वमपि संयोगे भासत इति तादृशपरामर्शस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगिधूमप्रतियोगिकसंयोगावगाहित्वमक्षतम् । न च तादृशधूमप्रतियोगिकत्वस्य सम्बन्धोऽपि तादृशशाब्दविषयीभूतवाक्यार्थ इति तदवगाहिज्ञानलाभेन परामर्शासङ्ग्रहस्तत्र संयोगांशे धूमप्रतियोगिकत्वस्य संसर्गतया भानेऽपि तत्सम्बन्धभानास्वीकारादिति वाच्यम् तद्विशिष्टविषयकत्वपदेन तदवच्छिन्नविषयताकत्वलाभेन तादृशधूमप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताकत्वलाभात् । तादृशधूमप्रतियोगिकसंयोगस्य विषयतायामन्वये पारतन्त्र्येणावच्छिन्नसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिकत्वस्याप्यन्वयात् । एवञ्च विशेषणत्वं तादृशशाब्दबोधविषयीभूतविषयतावच्छेदकतया भासमानत्वम् । इत्थञ्च व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मत्वस्य धर्मांश उपलक्षणत्वमपि तादृशबोधाविषयतावच्छेदकतयाऽभासमानत्वमेवेति व्याप्तिविशिष्टस्याभेदानवगाहिपरामर्शस्य सङ्ग्रहः । न च व्याप्तिवैशिष्ट्ये इत्यत्र वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः शाब्दबोधे भाने व्याप्तिसम्बन्धो भासते इति परामर्शे च स्वरूपांशे व्याप्तिप्रतियोगिकत्वभानेऽपि तत्सम्ब-

न्याभानात् असङ्कर इति वाच्यम् व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धांशे बोधविषयतावच्छेदकत्वाभानेन सामञ्जस्यात् । एतच्चापाततः शाब्दबोधावव्यपरामर्शविषयांशे विशेषणस्य व्याप्त्यादेः पारतन्त्र्येण विषयतायां स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकधूमनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिरूपकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकताकत्वसम्बन्धेनान्वयादस्मिन्परामर्शलाभादनुपपत्त्यनवतारः । स्वयमेव तादृशप्रतियोगिकत्वस्य विशेषणत्वाविवक्षणात् प्रकारान्तरेण विशेषणत्वनिरूपणासम्भवात् । उपलक्षणस्य तु तादृशपारतन्त्र्येणानन्वयात् । अत्र च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वपक्षे कीदृशशाब्दबोध इति चेत् व्याप्तिविशिष्टविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपिताभेदसंसर्गविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपिता या विषयता पक्षधर्मनिष्ठा व्याप्तिविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितवैशिष्ट्यविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ना तन्निरूपितप्रकारतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितावगाहित्वधीया या विषयता व्याप्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकनिरूपकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वसंसर्गविषयतानिरूपिता तन्निरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितज्ञानविषयतानिरूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितसम्बन्धविषयतानिरूपितानुयोगित्वविषयतानिरूपितजन्यत्वविषयताशाली शाब्दबोधः ॥

धर्मिविशेष्यतानिष्ठं यद्व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तन्निरूपितं यन्निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं तन्निरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वेन निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानीयव्य-

कारतालाभात् साध्यव्याप्यवान् पक्ष इति ज्ञानसङ्ग्रहान्नाव्याप्तिः। इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारग्रहे भ्रमप्रमासाधारणव्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वस्य तथाविधप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपस्य सङ्ग्रहः।

अत्रेदं बोध्यम्। इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिष्ठं यत् भ्रमप्रमासाधारणं व्याप्तिप्रकारतात्वं तन्न निर्धर्मितानिवच्छेदककव्याप्तिज्ञानीयप्रकारतासाधारणं यच्च निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानीयं तच्च न तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकमिति कथमुभयानुगमः। न च तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वमेकमेवेति वाच्यम् धूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितधर्मिविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतानिरूपितधूमत्वविषयतात्वपर्यवसन्नस्य तादृशरूपस्य विलक्षणविषयतानिरूपितत्वघटितत्वेन भिन्नत्वात्। इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतायां निरूपितत्वसम्बन्धेन यद्विशेषणं प्रकारत्वं तत्र विशेषणं यत् तादृशप्रकारतात्वं तदेवानुगमाक्रान्तम् तच्च न निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानीयप्रकारतायामिति न तत्सङ्ग्रह इति चेत्।

अत्र केचित्। तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपवत्प्रकारत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपत्वेन तादृशरूपानुगमः। तथा च तादृशव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिम्प्रति तादृशव्याप्तिप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतामादायैव तादृशरूपसङ्ग्रह इति न कोपि दोष इति वदन्ति। परन्त्वेतादृशाभिप्रायस्य भट्टाचार्यीयत्वे सन्दर्भविरोधः व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन व्याप्तिप्रकारतां निवेश्य तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपवत्त्वेन प्रकारत्वेन प्रकारतां निवेश्य तदवच्छिन्नजनतावच्छेदकतावच्छेदकरूपत्वेन निवेशस्यानुचितत्वात्।

वस्तुतः अप्रतिबन्धकज्ञानवृत्तित्वेपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववत् प्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकवृत्तित्वेपि तादृशानुगतव्याप्तिप्रकारतात्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमक्षतमवेति तादृशव्याप्तिप्रकारतात्वस्यानुगतरूपेण निरूपितत्वत्वेन घटितस्यानुगतस्य लाभान्नानुगम इति एवंविधैव रीतिरवयवग्रन्थे पञ्चमविषयताघटितकल्पे इति न तत्र प्रतिबन्धकतानुसरणप्रयास इति ध्येयम् ।

अधिकरणं धूमायं वृत्तिराधिकरणीया अवच्छेदकत्वं प्रतियोगित्वीयम् इत्यादिरीत्या व्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानवारणाय विलक्षणविषयताशालित्वेन ज्ञाननिवेशः । अत्र चैकविशेष्यतापन्नस्यापरविशेषणतापन्नस्य वस्तुनो विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावो वैलक्षण्यम् नतु तयोरभेद इत्येकमतम् । तथा च धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिरीत्या निवेशनीया । परेतु धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणप्रकारतानिरूपिताधेयत्वप्रकारतेत्यादिविषयतानिवेशो लाघवेन तादृशविशेष्यत्वप्रकारत्वयोरभेदात् । न चैतन्मते पुरुषाभाववान् दण्ड इति ज्ञानकालेऽपि रक्तदण्डवत् पुरुषवान् देश इति ज्ञानानुपपत्तिः पुरुषप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः तादृशबाधज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयतारूपायास्तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताया एव पुरुषाभाववान् दण्ड इति ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । उक्तज्ञाने च दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वाभावात् । एवञ्चैतन्मते तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपिकताकतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वेन प्रतिबन्धकत्वे महागौरवम् । पूर्वमते तु तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकबुद्धित्वेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने लाघवम् उक्तज्ञाने पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताविरहात् न तादृशबाधप्रतिबध्यत्वापत्तिः । न

चैत्रमपि धूमविशिष्टधर्मिविशिष्टधर्मिविशिष्टधर्मिविशिष्टवान् देश इत्यादि बहुविधान्तरा निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य बाधप्रतिबध्यतया तदवच्छेदकशरीरे गौरवम् पूर्वमते दुष्परिहरमिति वाच्यम् तथापि तत्तद्वस्तुप्रकारकतत्तद्वस्तुविशेष्यकज्ञानोत्तरं तत्तद्वस्तुप्रकारकस्मरणे तत्तद्वस्तुविशेष्यकस्मरणे च तत्तद्वस्तुप्रकारकतत्तद्वस्तुविशेष्यकसंस्काराणां कारणतया तत्र विपरीतस्मरणवारणाय तत्तद्वस्तुप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपिततत्तद्वस्तुविशेष्यताकसंस्कारत्वेन हेतुतायाः कल्प्यतया परमते महागौरवात्। वस्तुतस्तु पूर्वमतेऽपि तत्रधूमत्वनिष्ठावच्छेदकताकावच्छेदकताकचरमप्रकारताकज्ञानत्वेन प्रतिबध्यत्वादिकल्पनाल्लाघवमप्यस्तीति इत्यल पल्लवितेन ॥

यत्तु व्याप्यविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वं विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकं बाधाभावजन्यतावच्छेदकञ्च तादृशधर्म्यविशेष्यकत्वम् अतो नाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशप्रयुक्ताननुगम इति । तन्मन्दम्। तथापि करावच्छेदेन पुरुषत्वग्रहविशिष्टकरादिग्रहोत्तरकालीने करादिमानयं पुरुष इति प्रत्यक्षे बाधज्ञानाभावस्य व्यभिचारापत्तेर्विनाऽव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं वारयितुमशक्यत्वात्। करावच्छिन्नाविशेष्यकत्वस्यापि बाधाभावजन्यतावच्छेदके निवेशे करादिग्रहशून्यकालीनकरादिमानयमिति ज्ञानस्य बाधकालेऽप्यापत्तेः तादृशज्ञानस्य बाधाभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्।

अत्रेदमवधेयम् । पुरुषत्वावच्छेदकत्वेन गृह्यमाणधर्मावच्छिन्नाविशेष्यकत्वं यदि बाधाभावजन्यतावच्छेदकं तदा नोक्तदोषः । अथ किमिदं पुरुषत्वावच्छेदकत्वेन गृह्यमाणधर्मावच्छिन्नाविशेष्यकत्वम्? यदि करावच्छेदेन पुरुषत्वग्रहविशिष्टकरावच्छिन्नाविशेष्यकान्यत्वम् तदा करादिमान् पुरुषः करादिमांश्चायं पुरुष इति समूहालम्बनं यस्य जातं तादृशज्ञानस्य बाधोत्तरमापत्तिः तादृशज्ञानस्य बाधाभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । यदि च करावच्छेदेन पुरुषत्ववत्त्वग्रहविशिष्टकरप्रकारकनिश्चयानुत्तरत्वं बाधाभावजन्यतावच्छेदकम् तदा अव्यवधाननिवेशादननुगम इति चेन्न बाधग्रहकालीनो यः करावच्छेदेन पुरुषत्वनिश्चयस्तद्विशिष्टकरप्रकारकनिश्चयविशिष्टकरावच्छिन्नधर्मिकपुरुषत्वप्रकारकप्र-

त्यक्षं प्रति करावच्छेदेन पुरुषत्ववत्त्वग्रहविशिष्टकरप्रकारकनिश्चयो हेतुस्तादृशविशिष्टप्रत्यक्षान्यबुद्धिम्प्रति बाधनिश्चयाभावो हेतुरिति तादृशहेतुविरहेणैव बाधोत्तरं तादृशसमूहालम्बनग्रहोत्पत्तिकालीनविशिष्टप्रत्यक्षापादनासम्भवात् । न च तथापि बाधग्रहकालीनत्वं यदि बाधाधिकरणकालवृत्तित्वं तदा स्थूलकालमादायाऽवशवर्तकम् यदि तादृशक्षणवृत्तित्वं तदा क्षणत्वसाध्यस्वपदार्थनिवेशेऽननुगम इति वाच्यम् बाधवैशिष्ट्यावच्छेदेन बाधाधिकरणकालवृत्तित्वस्य विवक्षणाद्बाधासमानकालीनस्य बाधवैशिष्ट्यावच्छेदेन बाधाधिकरणवृत्तित्वानभ्युपगमादिति दिक् ।

लौकिकविषयतासम्बन्धेन तद्व्यक्तिप्रत्यक्षे तद्व्यक्तित्वादिना हेतुत्वानङ्गीकारे तत्तद्व्यक्तिभासकसामग्र्यवैलक्षण्येन तद्घटगततद्रूपाभानेऽपि ज्ञानबलात् घटान्तरमात्रसन्निकर्षेऽपि तद्रूपवत्तया तद्घटस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति तादृशविशेषकारणतादरः । एवं च तद्व्यक्तिलौकिकविषयताप्रयोजकसामग्री तद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छिन्ना तद्व्यक्तिभासिका इति सामग्रीभेदः । अदृष्टभावनादिप्रत्यक्षवारणाय तेषां तादात्म्येन प्रतिबन्धकता इति भट्टाचार्यमतम् । अत्रेदमालोचनीयम् । तद्व्यक्तिलौकिकप्रत्यक्षे तद्व्यक्तेरीदृशकार्यकारणभावे मानाभावः । तद्व्यक्तित्वसमानाधिकरणलौकिकविषयत्वे लौकिकसन्निकर्षरूपसामग्र्यास्तद्व्यक्तित्वसामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वस्वीकारेणैवान्यसन्निकर्षे तद्व्यक्तिभानासम्भवात् । अत एव चैत्रनिर्मितघटत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वाप्रवेशेऽपि तादृशधर्मसमानाधिकरणलौकिकविषयत्वोपपत्तिः । यच्चादृष्टादेः प्रतिबन्धकत्वं कल्पितम् तन्न सम्यक् तत्तद्व्यक्तिरूपविशेषसामग्रीविरहादिति । परन्त्वितरयावद्विशेषबाधस्य नियामकत्वे महत्त्वादावपि कारणत्वानुपपत्तिः तत्रोक्तरीत्या परमाण्वादेः प्रत्यक्षवारणसम्भवादिति ॥

व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिज्ञानत्वरूपानुमितिलक्षणं विशिष्टस्मरणादावतिव्याप्तिवारणायादृतम् । अत्र व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं वह्निव्याप्यधूमः पर्वतवान् वह्निव्याप्यधूमे पर्वत इति ज्ञानवार-

णाय वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतः वह्निव्याप्यधूमः पर्वत इति ज्ञान-सङ्ग्रहाय च भट्टाचार्येण परिष्कृतम् । तथाहि पक्षतावच्छे-दकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविष-यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन हेतु-त्वम् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यत्राधेयतानिरूपिताधारतैव सम्बन्धः बह्निव्याप्यधूमः पर्वते इत्यत्राधारतानिरूपिताधेयत्वमेव सम्बन्धः उक्तज्ञानद्वये तद्वपरीत्यमिति तयोर्व्युदासः। अत्र निश्चयत्वं पक्षाभावविषयत्वानिरूपितव्याप्यत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषय-तानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपितव्याप्याभावनिष्ठविषयत्वानिरू-पितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालित्वं तदुभयवैशिष्ट्याव-गाहिनिश्चयत्वम् तेन पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्न वा वह्निव्याप्यो धूमः पर्वते न वेति संशयद्वयवारणमिति। तत्राप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिकत्वेनाभाववैशिष्ट्यं व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायाश्च निवेशनीयम्। ज्ञानत्वावच्छि-न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वविशेष्यज्ञाननिरूपितस्वी-यप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता-वत्त्वम्। स्वीयविशेष्यतात्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारता-निरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविषय-तायां तदप्रामाण्यज्ञानमादाय प्रकारतात्वेन द्वितीयरूपः। परामर्शध-र्मिकाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे तु तत्तत्सम्बन्धेन तादृशविषयतायां ज्ञानस-त्वात् तदसत्त्वे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभावसत्त्वादिति न एक विधाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वादपरप्रामाण्यज्ञानमादाय दोष इति बोध्यम्। सम्बन्धशरीरे चरमभागे प्रकारतानिवेशे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानात् इदं ज्ञानं पर्वताभाववति पर्वतप्रकारकमिति ज्ञानास्क-न्दितादनुमित्यापत्तेः । तत्रोक्तद्वितीयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदका-वच्छिन्नविषयतायामेतदप्रामाण्यज्ञानरूपज्ञानसत्त्वेन तदसङ्ग्रहात् । प्रकारत्वे निवेशे च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां प्रकारता-त्वविरहात् घटितसम्बन्धेन सामान्याभावसत्त्वे बाधकाभावात्।

अत्रेयमनुपपत्तिः। वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यत्र वह्निव्याप्यधू-माधेयताधारतायाः सत्त्वोपगमे एतज्ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिः आधेयता-निरूपिताधारताया धूमप्रतियोगित्वाभावेन च प्रतियोगिकसम्बन्धा-

नुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्तन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-त्वादिति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारत्वविषयतानिरूपिताधेयताविषयतानिरूपितपर्वतविषयताया उभयत्रैवासम्भवादिति चेन्न आधेयतानिरूपितत्वविषयतानिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वेन पक्षलिङ्गविशेष्यकपरामर्शसङ्ग्रहः पक्षो व्याप्यवानित्यत्वादौ आधेयत्वनिरूपिताधारत्वं संसर्गः । व्याप्यः पक्ष इत्यादौ आधारतानिरूपिताधेयत्वं संसर्गः, पर्वतवान्धूम इत्यादौ तु पर्वतविषयता नाधारतानिरूपिता विषयता इति तज्ज्ञानव्युदासः । एवं धूमे पर्वत इत्यत्रापि तदुभयक्रमेण पर्वतधूमयोराधारत्वलाभात् । अथ व्याप्यवान्पर्वत इत्यादौ आधेयत्वस्य व्याप्यप्रतियोगिभावेन तद्विषयताया व्याप्यव्यापकभावान्ननुगमः । यदि च वृत्ति–आधेयनिरूपिताधारत्वमेव संसर्गः तत्र वृत्तित्वे व्याप्यप्रतियोगिकत्वमस्त्येवेति व्याप्यविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतेत्यादिरीत्यानुगम इत्युच्यते तदापि पर्वते व्याप्य इत्यसङ्ग्रहभयेन वृत्त्याधेयताविषयतानिरूपिताधेयत्वस्य संसर्गतया पर्वतविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतेत्यादिक्रमेणैव निरूप्यनिरूपकभाव इत्युभयपरामर्शस्यैव सङ्ग्रहः । व्याप्यविषयतानिरूपिताधेयत्वस्य संसर्गविषयतानिरूपिताधारत्वनिरूपितत्वविषयतानिरूपिताधेयताविषयतानिरूपितपर्वतविषयताया उभयत्रैवासम्भवादिति चेन्न आधेयतानिरूपिताधारत्वं वह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यत्र सम्बन्धः । तत्राधेयत्वस्य संसर्ग आधेयत्वं तस्य व्याप्यप्रतियोगितया तद्वृत्तिआधेयत्वस्य तत्सम्बन्धप्रतियोगित्वम् । एवं पर्वते व्याप्य इत्यादावपि आधारताधेयत्वं संसर्ग इति नानुपपत्तिः । अत एव पुत्रादिकृतगयाश्राद्धादिस्थले पितृनिष्ठदृष्टकल्पने इष्टं प्रति श्राद्धस्य उद्देश्यतासम्बन्धेन पुत्रादिनिष्ठादृष्टकल्पने स्वर्गे अदृष्टस्य स्वजनकार्थोद्देश्यत्वसम्बन्धेन इति गौरवमाशङ्क्य तत्राप्युद्देश्यतैव पुत्रादिनिष्ठादृष्टस्य सम्बन्धः । तत्सम्बन्धता च स्वजनककर्मत्वस्येति । उभयत्रोद्देश्यत्वसम्बन्ध इति मथुरानाथेन अपूर्ववादे तुल्यमभिहितम् ॥

रक्तदण्डवानितिविशिष्टबुद्धौ रक्तत्वदण्डत्वपर्याप्तप्रकारताशालित्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमिति मते रक्तत्वाभाववान् पुरुष इत्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावारणाय इतरविशेषणतानवच्छिन्नत्वं भट्टा-

चार्येण निवेशितम् तन्न सम्यक् पुरुषेतरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वप्रकारत्वावच्छिन्नप्रकारतामादाय रक्तदण्डवानित्यस्य दण्डाभावनिश्चयप्रतिबध्यतया सङ्ग्रहापत्तेः । न च यद्रूपावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिः प्रतिबन्धिका तद्रूपावच्छिन्नेतरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वेन प्रतिबध्यता विवक्षणीयेति वाच्यम् प्रमेयाभाववान घट इत्यादिभ्रमस्यासङ्ग्रहात् । न च प्रकारतावच्छेदकधर्मेतरधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वं निवेश्यमिति वाच्यम् दण्डवत्दण्डवत् घटवानित्यस्यासङ्ग्रहात् । न च तादृशविशेष्यतायां स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यमिति वाच्यम् दण्डवद्दण्डवान्दण्ड इत्यस्यासङ्ग्रहापत्तेः । यद्वा इतरविशेषणत्वानवच्छिन्नत्वमितरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वमुच्यते तदा द्वयोरेकमिति रीत्या दण्डवद्घटांशे रक्तत्वप्रकारकज्ञानस्य रक्तत्वाभावनिश्चयाप्रतिबध्यत्वम् । एवं दण्डवद्घटवद्दण्डवानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वं स्यात् दण्डेतरघटादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वात् ।

केचित्तु इतरविशेषणत्वानवच्छिन्नत्वं स्वेतरनिष्ठविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वमित्यत्र रक्तत्वाभाववानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वं न रक्तदण्डवानिति ज्ञानस्य तत्र रक्तत्वप्रकारतायां रक्तवद्यत् दण्डादिकं तन्निष्ठविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वात् । न च दण्डवान् रक्तपुरुष इत्यादिज्ञाने दण्डसामान्याभावविषयकज्ञानस्याप्रतिबध्यत्वं स्वेतरनिष्ठविशेष्यतायां स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्य विशेषणीयत्वात् । न च दण्डवत्घटवद्दण्डवान् पुरुष इत्यादि ज्ञानस्यापि न प्रतिबध्यत्वम् घटनिष्ठविशेष्यतायां दण्डप्रकारतानिरूपितत्वादिति वाच्यम् इतरनिष्ठविशेष्यतायां स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वस्यापि विशेषणीयत्वात् घटनिष्ठविशेष्यतायां दण्डविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् । न च दण्डवद्घटदण्डवान्पुरुष इति पुरुषांश एकत्र द्वयमितिरीत्या ज्ञाने दण्डसामान्याभाववत्त्वज्ञानप्रतिबध्यत्वं न स्यात् दण्डनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानवच्छिन्नघ-

टनिष्ठविशेष्यतानवच्छिन्नत्वस्य दण्डनिष्ठप्रकारतायामसत्त्वादिति वाच्यम् । एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने प्रकारताद्वयस्य परस्परावच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावात् । न च यन्निष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदिका तन्निष्ठेतरविशेषणत्वानवच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारतानिरूपितावशेष्यतावत्त्वेन तदभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

अथानुमानाप्रामाण्यवादिचार्वाकमते अत्र स्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीव्यापकव्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्रीकज्ञानवृत्तिधर्मत्वरूपहेतुमत्वात् हेत्वंशे व्यभिचारप्रकारत्वाभावसामानाधिकरण्यसत्त्वेन साध्यासत्त्वाच्च तद्विवक्षणे न कोपि दोष इति भट्टाचार्येणोक्तम् । अथात्र यत्राभावः पर्वतावृत्तिविशेषणतया हेतुः पर्वताभिन्नत्वं साध्यम् तत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतौ अभावरूपे व्यभिचारप्रकारत्वे नैयत्यम् नैयायिकमतासिद्धव्याप्तिनिश्चयस्यापि इति सिद्धसाधनमतः प्रकृतहेत्वंशे स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वं तथासति स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वमेवोच्यताम् प्रकृतहेत्वंश इत्यभिधानेन । नच पर्वतो वह्निमान् वह्निमान् वह्निमदवृत्तिधर्मशून्यत्वादित्यत्र स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वानियमात् सिद्धसाधनवारणाय प्रकृतहेतुनावच्छेदकावच्छिन्नार्थत्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वं पक्षः तत्र स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसामानाधिकरण्यं नैयायिकसम्मतं व्याप्तिप्रकाराभ्यधर्मिकज्ञानेपि व्याप्तिज्ञानसत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारप्रकारकत्वाभावसत्त्वाच्चेति सिद्धसाधननिराकरणादिति हेत्वंशे इत्यभिधानमिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सङ्गत्यनुमितिक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्तिपञ्चकक्रोडपत्रम् ।

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वस्येति । अत्र च साध्याभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । तेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावस्य कालिकेन साध्यतायां विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावमादाय महाकालत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

ननु वन्हिमान्धूमादौ अव्याप्तिभिया साध्याभावाधिकरणतायां साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशादुक्तस्थले समवायस्यातथात्वान्नाव्याप्तिसङ्गमनमिति । नच सम्बन्धघटकसाध्यवत्तायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्रवेशेन तत्रत्याव्याप्तिदानसङ्गतिः समवायस्य विशेषणतासम्बन्धेन साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य कालिकेन साध्यतायां महाकालत्वादिहेतावव्याप्तिवारणाय तस्यावश्यनिवेश्यत्वादित्यस्वरसो न श्रद्धेयः साध्यनिरूपितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम् तेनैव सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमिति कल्पाभिप्रायेणैव सङ्गतिरिति । यत्तु द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वाभावाभावत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वमते प्रथमकल्पेपि तत्राव्याप्तिसङ्गतिरिति । तच्चिन्त्यम् ॥ १ ॥

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमित्यस्य गादाधर्यो तादृशातन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकयत्सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमभावस्य तत्सम्बन्धेन तद्वदवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति साध्यवद्भिन्नवृत्तिताघटको यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत् यत्किञ्चित्साध्यनिरूपितत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभाववान् यः तदवृत्तित्वमर्थः । तथा च

कालिकसम्बन्धस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाघटकत्वात् न तेन सम्बन्धेन साध्याभाववत्तामादाय प्रमेयवान् कालत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।

अथैवमपि यत्र पृथिवीत्वविशिष्टस्य प्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता पृथिवीत्वादिकं हेतुः तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमतः स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकालिकसम्बन्धेन साध्याभावस्य साध्यवद्भिन्ने जन्यजलादौ हेतुमति च वृत्तेरव्याप्तिः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तिताघटकीभूतयत्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवद्भिन्नवृत्तिः साध्याभाववानयं तदवृत्तित्वमित्येव विवक्षितम् तथा चोक्तस्थले तादृशाभावरूपप्रमेयस्य केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्यत्किञ्चित्साध्यपदेन धर्तुमशक्यतया तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाविवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन वृत्तित्वविवक्षणे समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्यापि केवलान्वयितया तद्भिन्नत्वाप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यवत्त्वस्य च विवक्षणे च तत्सम्बन्धेन तदधिकरणाप्रसिद्धेः तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धस्य लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादाय समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यभावात् घटत्वविशिष्टव्याप्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेश्च तत्र तत्साध्यवद्भिन्नत्वाप्रसिद्धेः । यत्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वाच्छिन्नवृत्तितानियामकेन तत्सम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षणीयम् तथाचोक्तस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने नित्ये तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् नाव्याप्तिरिति । तदतीव तुच्छम् । वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः । कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जलान्य-

त्वादिविशिष्टप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां तत्पृथिवीत्वे घटत्वादौ तथाप्यव्याप्त्यापत्तेः तत्र जलान्यत्वविशिष्टप्रमेयत्वाव-च्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकसम्ब-न्धेन योऽभावस्तस्यापि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्य प्रतियोगितावच्छे-दककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने जले तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसि-द्ध्या तस्यापि लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्य हेतुमति जन्यपृथिव्यादौ च तत्सत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्व-विवक्षया निष्प्रयोजनत्वापत्तेश्च। समवायसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्न-साध्यकद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाप्रसिद्ध्या तस्य लक्षणाघटकत्वात् तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वमादायाव्याप्त्यसम्भवात् । नच साध्यवन्मात्रवृत्तिसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वविवक्षणात् नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशाभावी-यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नित्यवृत्तेरैक्येऽपि कालहेतोर्भि-न्नतया उक्तस्थलेऽव्याप्त्यसम्भवेऽपि क्रियाजन्यत्वविशिष्टप्रमेयत्व-वान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेस्तथाप्यनुद्धारात् तत्र नित्य-मात्रस्यैव साध्यवत्त्वात् अव्याप्यवृत्तेरभावस्य लाघवेन वैलक्षण्यात् । यद्यपि स्वाभावात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यावत्सा-ध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षणीयम् स्वाभावात्मकत्वनिवेशात् समवायसम्बन्धेन मेय-साध्यकस्थले समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभाव-निष्ठप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्यावन्नि-रूपितत्वविरहेऽपि स्वाभावात्मकतादृशयावत्साध्यनिरूपितत्वाक्षत-तया न तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः । न च तस्यापि यावत्साध्या-प्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृशयावत्साध्यनिरूपित-प्रतियोगितापदेन तादृशसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियो-गिताया एव विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति-मत्त्वाविवक्षायां स्वाभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरू-पितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निवेशः । आकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-स्य स्वरूपेण साध्यतायामाकाशत्वादिहेतौ स्वाभावात्मकता-

दृशाभावरूपसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितं यथा स्वनिष्ठं प्रतियोगित्वं तथा साध्यीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमपि इत्यतस्तदवच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन हेतुमत आकाशाभावात्मकसाध्याभावमादायाव्याप्तेर्वारकतया स्वनिष्ठत्वमपि सार्थकम् तथा च पृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगितायास्तादृशप्रमेयात्मकसाध्यत्वस्य प्रमेयान्तरवृत्तेर्व्यापकत्वविरहात् तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभाववत्त्वेऽपि नाव्याप्तिरिति तदुपन्यासोदेयमिति जलाद्यष्टकान्यत्वरूपपृथिवीमात्रवृत्तितादृशप्रमेयेणैव पृथिवीमात्रस्य तादृशाभावत्वसिद्धौ गौरवात् प्रमेयमात्रस्य तादृशाभावत्वकल्पनात्। तादृशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे तथात्वकल्पने पृथिवीति अधिकरणत्वोल्लेखितादृशप्रतीत्यसम्भवेऽपि आधेयत्वोल्लेखिप्रतीत्यापत्त्या तस्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकत्वेन जन्यनित्यसाधारणप्रमेयात्मकतया पृथिवीमात्रस्य तादृशाभावकत्वानिर्वाहकत्वेन च तादृशाभावस्य तथात्वकल्पनासम्भवाच्च तादृशाभावात्मकसाध्यात्मव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तितादवस्थ्यात्। साध्यवद्भिन्नवृत्तिताघटकसम्बन्धेन सार्द्धं साध्याभाववत्त्वघटकसम्बन्धस्यैक्यविवक्षया निष्प्रयोजनकत्वापत्तेश्च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यककालत्वादिहेतौ कालिकसम्बन्धस्य प्रमेयान्तरवृत्तितादृशसाध्याभावात्मकसाध्यत्वव्यापकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभावमादायाव्याप्त्यसम्भवात्। साध्यांशे यत्किञ्चित्त्वनिवेशस्याप्रामाणिकत्वापत्त्या न्यूनतापाताच्च। एतेन स्वनिरूपकसाध्याभावात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यकान्यप्रतियोगिकत्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् समवायेन प्रमेयसाध्यकस्थले तादृशप्रमेयाभावनिष्ठाया विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तादृशाभावीयकालिकसम्बन्धाभावादिरूपसाध्यानिरूपितत्वेन तादृशप्रतियोगिकत्वादव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्ये वृत्तिमत्त्वम् एतन्नोक्तस्थले तादृशाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

गितायाअपि तदीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकताहशसाध्य-निरूपितत्वेन लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिरिति परास्तम् । पृथिवीत्व-विशिष्टप्रमेयत्ववान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तेस्तथाप्यनुद्धाराच्च ताहशाभावनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाअपि तदीय-कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावात्मकताहशसाध्यानिरूपितत्वेन लक्ष-णाघटकत्वादिति चेत् ।

अत्रोच्यते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्यत्किञ्चि-त्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितापदेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-न्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगि-कसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानिरूप-कतानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वत्वस्यैव विव-क्षितत्वात् । समवायेन साध्यके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-तिरिक्तप्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नताहशाधिकर-णत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकवृत्तित्वं निवेशि-तम् । तथा ताहशसम्बन्धातिरिक्तताहशसम्बन्धेन वृत्तिमत्प्र-मेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नं साध्यवद्भिन्ननिष्ठं स्व-रूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव तत्र प्रसिद्धम् तन्निरूपकतानव-च्छेदकं सत्तानिष्ठानुयोगित्वमेव नतु ताहशाभावीयकालिकसम्बन्धा-वच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगित्वं तस्य साध्यवद्भिन्ननिष्ठताहशाधिकर-णतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् अतस्तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेद-ककालिकसम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभावमादायापि न तत्राऽव्याप्तिः । एवञ्च पृथिवीत्वविशिष्टप्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्यादौ ताहशप्रमेया-भावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यव-द्भिन्ननिष्ठताहशसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत-या तन्निरूपितकालिकसम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात्तेन सम्बन्धेन हे-तुमतः साध्याभाववत्त्वमादाय नाव्याप्तिः । न च प्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वनिवेशनमनर्थकमाकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छि-न्नाभावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्भिन्ननिष्ठताहशाधिकरणतानिरू-पकतानवच्छेदकत्वविरहात् तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप-सम्बन्धस्य लक्षणाघटकत्वात् आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धाव-च्छिन्नाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां आकाशत्वादिहेताव-

व्याप्त्यसम्भवात् इति वाच्यम् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावीयस्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिक-
रणताया एव पारमार्थिकतया तादृशाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्ब-
न्धावच्छिन्नाधिकरणताया एवाप्रसिद्ध्या तादृशानुयोगितायास्तादृ-
शाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्याक्षतत्वात् । अन्यथाकाशा-
दावपि आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो नास्तीति प्र-
तीत्यापत्तिः अत्रापि स्वरूपसम्बन्धेनाकाशाभावीयकालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावात्मकस्य तादृशाभावस्य सत्त्वात् । तदभ्युपगमेऽपि
कपालेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावो नास्ती-
त्यापत्तेः अत्रापि समवायसम्बन्धेन घटस्वरूपस्य तादृशाभावस्य
सत्त्वात् । आकाशाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्या-
काशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्वरूपत्वे आकाशाभावस्य
केवलान्वयितया तादृशस्वरूपसम्बन्धेन कालेऽसत्त्वात् तादृशानुयो-
गितायास्तन्निष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छे-
दकत्वस्यात्यन्तमसम्भाविततया साध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानवच्छे-
दकमहाकालान्यत्वविशिष्टनित्यत्वाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकप्रति-
योगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन हेतुमतः साध्याभावत्वमादाया-
व्याप्तिवारकतया तत्सार्थक्योपपादनेऽपि प्रतियोगितायां साध्यनि-
रूपितत्वनिवेशनेनापि तादृशसम्बन्धवारणसम्भवात् ।

वस्तुतः साध्यवद्भिन्ननिष्ठायाः साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्व-आकाशाभावीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावीयत्व-
उभयाभावविशिष्टायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसाध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धाया-
स्तादृशनित्यत्वाभावनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया
एव निरूपकतावच्छेदकत्वात् उक्तानुयोगिता लक्षणघटकैव नास्ति
कुतस्तामादायाव्याप्तिः। न च यत्र कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छि-
न्नस्य साध्यता कालत्वादिकं हेतुः तत्राव्याप्तिः वृत्तिमन्मात्रस्यैव का-
लिकादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्तया साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्ब-
न्धस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन

वृत्तिमत्प्रमेयप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धेन तादृशसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिवारणाय सम्बन्धित्वानिवेशस्यावश्यकतया साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नावृत्तिगगनादिनिष्ठायास्तादृशसम्बन्धानुयोगिताया गगनादेतादात्म्यानुयोगिताया एव प्रसिद्धेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्ननिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वस्यानुयोगितायां निवेशे सत्तावान् द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तदुपेक्षितम्। यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्यत्किञ्चित्साध्यनिरूपितत्वोभयाभाववत्साध्यवद्भिन्ननिष्ठं यदधिकरणत्वं तन्निरूपकानुयोगितानिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम् तथा च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले गगनादिनिष्ठतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धित्वमेव तादृशं प्रसिद्धम् एवञ्च विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमेपि न क्षतिरित्यवधेयम्। न च तथापि वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिवारणाय वृत्तिनियामकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया विषयताया अपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् यत्र नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टप्रमेयस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता जलत्वादिकं हेतुस्तत्राव्याप्तिर्दुर्वारा। एवं तादृशप्रमेयाभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाननिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाधिकरणतानवच्छेदकतया तन्निरूपिततादृशाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविषयितासम्बन्धस्यापि लक्षणघटकतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्यापि साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाने जन्यज्ञानादौ सत्त्वादिति वाच्यम् वृत्तिनियामकसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगन्तृमतमवलम्ब्यैव तत्परिष्कारादिति तन्मते वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। तदभ्युपगन्तृमते तु तादृशसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसमशीलतया तादृशसाध्यकाव्याप्तेरिष्टत्वात्। वस्तुतस्तु साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वसाध्यवत्यत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकस-

म्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेदकत्वोभयाभाववत्वे सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्यवत्यत्किञ्चित्कान्यत्वे सति किञ्चिद्व्यक्त्यसम्बन्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वे सति साध्यवद्भिन्ननिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदिका याऽनुयोगिता तन्निरूपितप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयम्। तथा च नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टप्रमेयाभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वरूपानुयोगितायां साध्यवद्व्यक्तीभूतेच्छानिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य साध्यवद्भिन्ननित्यज्ञाननिष्ठतादृशाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिकान्यत्वसत्त्वेन तस्य लक्षणघटकत्वात् नोक्ताव्याप्त्यवकाश इति। तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिकसम्बन्धविशिष्टसामान्यकत्वे सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवद्भिन्नसम्बन्धत्वाभावात् स्वविशिष्टान्यसामान्यकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिकान्यत्वे सति साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यकसाध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धीयान्यत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगियत्किञ्चित्साध्यनिरूपितत्वोभयाभाववत्स्वावच्छिन्नसम्बन्धिताकभिन्ना वा याऽनुयोगिता तन्निरूपितप्रतियोगित्वमेव तादृशप्रतियोगितापदेन विवक्षितमिति निष्कर्ष इत्यवधेयम् ॥ २ ॥

वस्तुतः साध्याभाववति चेत्युक्त्वा साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः इत्युक्तौ साध्याभावो वेत्यनेन सह साध्याभाववति साकल्यविशेषणस्यापि सान्निध्येन वैकल्पिकसंशयः स्यात् स च न वै रक्षितः अतस्साध्याभाववति चेत्युक्तमिति गदाधरभट्टाचार्याः। अत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशापेक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिवेशनं यद्यपि गुरु तथापि यथा सन्निवेशो न वैयर्थ्यम्। नच साध्याभाववत्सकलनिष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वापेक्षया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नयत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-

ज्ञानाधिकरणत्वं साध्याभाववतः तद्धर्मवत्त्वरूपस्य तदपेक्षयाऽपि लाघवमिति वाच्यम् तथासति व्याप्तेः प्रतियोगित्वरूपतानुपपत्तेः ॥३॥

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥

अत्रेदं बोध्यम् । समवायेन सत्तासाध्यकसंयोगेन प्रमेयहेतुकेऽव्याप्तिर्हेतुतावच्छेदकसंयोगातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यः संयोग एव तेन सम्बन्धेन जात्यादिनिरूपितवृत्तित्वाप्रसिद्धिरिति। नच हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन वृत्तित्वं विवक्षणीयम् तथा च तत्र तादृशसम्बन्धः कालिकसंयोगादिरेव नतु स्वरूपात्मकस्तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तत्वेपि तादृशहेतुप्रतियोगिकत्वाभावादिति स्वरूपसम्बन्धोपि तदन्यः तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वप्रसिद्धेर्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तथा सति सविषयकसाध्यकाविषयित्वसम्बन्धेन प्रमेयहेतुकेऽप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् सकलसम्बन्धानामेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकत्वात् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम् तावतापि सत्ताभाववान् प्रमेयादित्यादौ साध्यत्वाधिकरणनिरूपिततादृशोभयाभाववद्धेतुतावच्छेदकधर्मान्यधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वादव्याप्तितादवस्थ्यात् । अत्रोच्यते तादृशोभयाभाववदवृत्तितानवच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्याप्तिपञ्चकगादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सिंहव्याघ्रलक्षणक्रोडपत्रम् ।

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणताद्वयमनतिप्रयोजनकमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ।

अत्रेयमाशङ्का वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्तित्वाभावरूपव्याप्तिरव्याप्तिका साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकधूमत्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तित्वसत्त्वात् । अधिकरणतानिवेशे साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्ति—अधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वाभावाविवक्षयाऽव्याप्तिवारणात् साध्याधिकरणतापदसार्थक्यमिति ।

अत्रोच्यते । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावत्त्वसम्बन्धेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवदन्यत्वमित्यर्थकरणादधिकरणताद्वयमनतिप्रयोजनकमित्याशयः ॥ १ ॥

यत्तु हेतुपदं हेतुतापरमिति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिनो यदधिकरणं तदनवच्छिन्ना या अधिकरणता तद्भिन्नं यत्साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वादिकं तद्भिन्नत्वमर्थः तथा च धूमविशेषे वह्निमत्स्वावयवावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वसत्त्वेपि तादृशाधिकरणत्वस्य निरुक्ताधिकरणत्वभिन्नत्वाभावात् वह्निमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः । एवञ्चेति । तथा च कालविधया पर्वतस्य धूमवन्निष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वसत्त्वेपि तादृशावच्छेदकहेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः । नचैवं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य स्वानुयोग्यधिकरणतायां निवेशनमफलम् यतो वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमनिष्ठस्वावयवावच्छेद्यवह्निसंयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वस्य स्वानुयोगिनो यदधिकरणं धूमावयवादि तदभिन्नतया स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात् तादृशं यत्स्वं व्याप्यत्वाततद्व्यत्वाधिकरणत्वं तद्भिन्नत्वात् तद्भिन्नत्वस्य च हेतौ विरहात् अव्याप्तिवारणरूपं यत्प्रयोजनं तच्च

न सम्भवति धूमनिष्ठाधिकरणत्वस्य स्वानुयोगिनो यदधिकरणं धूमावयवादि तन्निष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकता-वच्छेद्यत्वात् । न च स्वानुयोगि यदधिकरणं तन्निष्ठहेतुतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपकं यत्तदन्यत्वस्य साध्यवदवृ-त्तित्वाभावाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारकतया तत्सा-र्थक्यसम्भव इति वह्निमदवृत्तिघटादित्यादौ तु तादृशाधि-करणत्वस्य प्रसिद्धेः । तादृशघटाद्यधिकरणीभूतत्वनिष्ठसंयोगसम्ब-न्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिरूपकताया गगनाद्यप्रसिद्ध्या च तादृशस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वादिति वाच्यम् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां मैत्रत्ववान्धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय स्वानुयोगिनो यत्सम्बन्धि तन्निष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वा-निरूपकत्वस्यावश्यकतया सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यसम्भवात् अन्यथा गगनादेरपि स्वस्मिन्नपि सम्बन्धित्व-स्य प्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । अथ स्वविषयकं घटादित्यादौ विषय-तासम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिनो यदधिकरणं तन्निष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-त्वानिरूपकं यद्यधिकरणत्वं तदन्यसाध्याभाववदवृत्तित्वाधिकर-णत्वाप्रसिद्ध्या विषयितासम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव सम्बन्धत्वात् । नच निजमतेऽप्येतद्दोषस्याप्यावश्यकत्वमिति वाच्यम् हेतुपदस्य हे-तुभिन्नत्वानुयोगितत्तद्धेतुपरतया विषयितासम्बन्धेन सम्बन्धि यत् तत्तद्घटविषयकं यज्ज्ञानं तदवच्छेद्याविषयकत्वात् सम्बन्धत्वा-भावाधिकरणत्वस्य तत्तज्ज्ञानत्वादेरेव प्रसिद्धेः । न च वृत्त्यनि-यामकसम्बन्धेन तदनभ्युपगमन्तृमत एव तत्तल्लक्षणकरणात् तत्रा-व्याप्तिर्न क्षतिकरीति वाच्यम् यतस्तन्मत एव परिष्कारः । अन्यथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोग्यधिकरणत्वविवक्षया निष्प्रयो-जनकत्वापत्तेः । नच हेतुनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयो-गिनो यदधिकरणं तदनवच्छिन्नत्वमेव विवक्षणीयम् तथाचोक्तस्थ-ले पटादेरेव तादृशाधिकरणत्वं घटानिरूपितविषयितासम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्ध्या पटादिनिष्ठाधिकरणत्वस्य स्वपदेन धर्तुम-शक्यत्वात् अतो न तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रमेयहेतुकस्थले तथा प्यव्याप्तेरनुद्धारात् । प्रमेयानिरूपितविषयितासम्बन्धेन वृत्तिपदार्था-

प्रसिद्ध्या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यदधिकरणं तदनवच्छेद्यत्वविलक्षणन्तु न सत् तावतापि तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यात् सर्वेषां प्रमेयानां तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणतावत्त्वात् । नन्वेतद्दोषोऽप्येतन्मते इष्ट एवेति वाच्यम् अव्याप्तिसम्भवं तां विहाय वक्ष्यमाणाव्याप्त्यसङ्गतिमात्रानुधावनेन न्यूनता इति चेदत्र केचित् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोग्यधिकरणत्वं न विवक्षणीयम् तावतैव तात्पर्यात् एवञ्च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्तेरनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्यैव विवक्षणीयतया तत्सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽत्रैव वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यकहेतावतिव्याप्तिविरहात् तथा च विषयताया वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धमादायाव्याप्तिरेव नास्तीति का व्याप्तिरिति इत्याहुः ॥ २ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सिंहव्याघ्रगादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्यधिकरणगादाधरीक्रोडपत्रम्।

ॐ नमः शिवाय। हेतुसमानाधिकरणाभावविशिष्टानुयोगिताव्याप्यधर्मवत्त्वम्। अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन। अवच्छेदकत्वञ्च निरूपकतासम्बन्धेन वृत्तित्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकवृत्त्यधिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकत्वस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन। अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकत्वस्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। अथवा अभावविशिष्टानुयोगिताव्याप्यधर्मवत्त्वम्। अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्वस्वाधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन। शेषं पूर्ववत्। व्याप्यत्वं तदभाववदवृत्तित्वम् अत्र वृत्तित्वं स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम्। अथवा साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकहेत्वधिकरणवृत्तियत्किञ्चिदभाववृत्तितावच्छेदकान्यहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिः। वृत्तिता च स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावविशिष्टानुयोगितावत्त्वसम्बन्धेन। अनुयोगितायामभाववैशिष्ट्यञ्च पूर्ववत्।

केचित्तु हेत्वधिकरणवृत्तिसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावत्वव्यापकाभाववत्त्वकत्वम्। अभाववत्त्वञ्च स्वविशिष्टाधिकरणतावद्वृत्तित्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन। अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितप्रतियोगितावत्त्व-स्वविशिष्टहेतुव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन। स्वनिरूपितप्रतियोगितावत्त्वञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वाश्रयनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन। हेतौ स्ववैशिष्ट्यञ्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन। नच तथापि व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वालाभ इति वाच्यम् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकत्व-स्वसामानाधिकरण्यै-

तद्भिन्नत्वसम्बन्धेन साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगिताविशिष्टान्यप्रतियोगिताया एव व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितापदेन विवक्षितत्वादित्याहुरिति ॥

जगदीशभट्टाचार्यस्य तु अभावविशिष्टानुयोगितावदन्यावृत्तिहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव व्याप्तिः । अभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व–स्वाधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवृत्तित्ववत्त्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तितावत्त्वञ्च स्वनिरूपकवृत्त्यधिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपितत्वस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चित्साध्याधिकरणनिरूपितवृत्तिताविशिष्टान्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्वनिरूपकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तितावैशिष्ट्यञ्च स्वानवच्छेदकत्वसम्बन्धेन ।

ननु सर्वत्र द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायैव तल्लक्षणसम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेऽपि क्षतिविरहेण तादृशाभावखण्डनं मूलकृताऽकिञ्चित्करमतो लक्षणान्तरमाह हेतुसमानाधिकरणस्येति चक्रवर्त्तिद्वितीयलक्षणावतरणं भट्टाचार्याणां न सङ्गच्छते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैवाऽव्याप्तिवारकसाध्यनिष्ठत्वादिविशेषणघटिततल्लक्षणस्य व्यर्थविशेषणघटितत्वसूचनायैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य खण्डितत्वात् । अत्र केचित् हेत्वधिकरणवृत्तित्वं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधि तत्सम्बन्धावच्छिन्नम् साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रतियेन सम्बन्धेन स्वप्रकारक ज्ञानं विरोधि तत्सम्बन्धावच्छिन्नं वा ग्राह्यम् । तत्र च प्रथमकल्पे गौरवेण द्वितीयकल्प एव भट्टाचार्यस्य निर्भरस्तत्र कल्पे साध्यप्रतियोगिताकत्व न निविष्टम् किन्तु तादृशसम्बन्धलाभाय साध्यपदम् तथाच तत्कल्प एव द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । यदि च साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्ध-

निवेशस्तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगम एव सङ्गच्छते अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदक-सम्बन्धनिवेशस्यैव युक्तत्वादिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदाऽव्याप्त्यवारक-तादृशसम्बन्धनिवेशस्य वैयर्थ्यमेव प्रथमकल्पपरित्यागे बीजमिति । न च द्वितीयकल्पे दोषान्तरवे गौरवमवगत्या स्वीकार्यम् न च तदेव गौरवं लक्षणान्तरकरणे बीजमत्रापि तदपरिहारादिति वाच्यम् वह्नित्वेन वह्निघटोभयं नास्तीति प्रत्ययस्य वह्नित्वमात्रेऽवच्छेदकत्वा-वलम्बनमते तादृशाभावमादायाव्याप्तेरेव प्रथमलक्षणपरित्यागे बीजत्वादिति । न च तादृशोभयाभावप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्ति-तया साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यप्रतियोगितायाः साध्यपदेन लाभान्ना-व्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि वह्नित्वेन तार्णवह्न्यन्यतरन्नास्तीति प्रती-तिसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याहुः तच्चिन्त्यम् । यत्तु अखण्डाभावघटकतया साध्यपदसार्थक्यम् । न च द्वितीयकल्पेऽपि सामानाधिकरण्यपदस्याखण्डाभावघटकतया सार्थ-क्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानभ्युपगमे क्षतिविरहेण प्रतियोग्यवृ-त्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिरिति वाच्यम् अखण्डाभावघटकतया सा-र्थक्यस्य उभयत्र तुल्यत्वेऽपि साध्यपदव्यावर्तनीयो व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नाभावं विना न सम्भवतीति साध्यसामानाधिकरण्येनेत्यस्य व्यावर्तनीयश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि सम्भवतीति द्वितीयकल्प तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वादिति तन्न परमार्थविवेचनया साध्यपदसामानाधिकरण्यपदयोर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव व्यावृत्तिस्तत्र साध्यपदस्य यदि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं वि-नाप्युपपत्तिस्तदाऽपि सामानाधिकरण्यपदस्यापि तथोपपत्तिसम्भवे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमस्यानावश्यकत्वात् ।

परेतु समनियताभावयोरनैक्य एव प्रथमलक्षणमन्यथा वह्नित्वेन घटाभावस्यापि साध्यप्रतियोगिकतयाऽव्याप्तिरिति समनियताभावै-क्यमते द्वितीयलक्षणमिति यत् भट्टाचार्येणोक्तं तत्रैव तस्यैव निर्भर इति वदन्ति । तदत्यन्तमसत् । कल्पद्वयस्थले प्रथमकल्पे निर्भरस्य ग्रन्थकारीयरीतिविरुद्धत्वात् । द्वितीयकल्पस्य मतद्वयसाधारणतया तत्रैव निर्भरस्योचितत्वाच्च ।

केचित्तु अखण्डाभावघटकतया साध्यपदसार्थक्यम् द्वितीय-

कल्पे च गुरुधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽखण्डाभावघटकतयापि न सामानाधिकरण्यदलस्य सार्थक्यमत एव द्वितीयकल्प एव प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थस्योत्थितिरित्याहुरिति ।

यादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः साध्यवृत्तितथाविधप्रतियोगितायाश्चाप्रसिद्ध्या न पूर्वोक्तलक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं निवेशितमिति । ननु तद्रूपघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्याप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वेपि रूपघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य कपालादौ प्रसिद्ध्या तदीयसाध्यनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वस्य प्रसिद्धेः कथं न प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं प्रथमलक्षणे निवेशितम् । न च रूपवद्घटोभयं नास्तीति प्रतीतिस्तु घटमात्र एव प्रतियोगित्वमवगाहत इति वाच्यम् घटवति कपाले पाकदशायां रूपाभावादुभयाभावसत्त्वेन तादृशोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयत्वस्य घटमात्रप्रतियोगिकाभावे कल्पयितुमशक्यत्वात् घटान्यत्वविशिष्टसत्त्वरूपोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टसत्त्वाभावे कल्पयितुमशक्यत्वाच्च तथासति वाच्यत्वादावपि तथा प्रतीतिर्न स्यादिति । नच वह्नित्वेन वह्निघटोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादाय प्रथमलक्षणेऽव्याप्तेर्वारणाय, साध्यमात्रनिष्ठत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयतया वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यमात्रप्रतियोगिकाभावसत्त्वेऽपि उक्तस्थले साध्यमात्रनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यम् सर्वत्र द्वित्वावच्छिन्नाभावमादाय इत्याभासविरोधादुक्तस्थल एव साध्यमात्रप्रतियोगिकोभयाभावाप्रसिद्धिः । न च गगनं शब्दादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायां घटगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या द्रव्यघटोभयं नेति प्रतीतिविषयीभूताभावस्य घटमात्रप्रतियोगिकतया निरुक्तप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रथमलक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं न निवेशयितुमशक्यमिति वाच्यम् गुणत्वेन द्रव्यघटोभयाभावीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतोभयत्वावच्छि-

ज्ञानधिकरणत्वस्य गगने प्रसिद्धतया तदीयप्रतियोगितायाया एव निरुक्तप्रतियोगितात्वात् गगनाद्यतिरिक्तानि कानिचिद्द्रव्याणि गुणांश्चावगाहमानं यज्ज्ञानं विषयतया तत्तदभावोभयं नेति प्रतीतिविषयभेदस्य तज्ज्ञानमात्रप्रतियोगिकत्वं द्रव्यमात्रप्रतियोगिकत्वं वा कल्पयितुं न शक्यते गगने गुणादौ तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेः तज्ज्ञानवद्द्रव्यमात्रप्रतियोगितायामतथात्वस्य भट्टाचार्यसम्मतत्वात् अन्यथा घटभिन्नत्वेन धूमघटान्यतराभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगन्त्रा स्वीकारस्यासङ्गतत्वापत्तेः तथाच तदीयाभावप्रतियोगितायाया अपि तादृशत्वाच्च ।

अत्र केनचिदेवमुच्यते तथाहि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितान विशेषधर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्ध इत्यत्र किं नियामकम् न हि यद्धर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगिता सा तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव सम्बन्ध इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना वक्तुं शक्यते। न च सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य विशेषाभावापत्तिरेव नियामिका इति वाच्यम् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाया विशेषधर्मावच्छिन्नसंसर्गतात्वेपि विशेषधर्मव्यभिचारितायामापत्त्यभावात् तत्तद्धर्मे तत्प्रतियोगितारूपत्वमेव तत्प्रतियोगितायास्तद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गतानियामकं वाच्यम् तथाच गगनं शब्दादित्यादौ गुणत्वेन द्रव्यघटोभयं नेति प्रतीतिसिद्धभेदीयप्रतियोगिता द्रव्यात्मिकैवेति न तूभयात्मिका तत्संसर्गावच्छिन्नप्रमीयप्रकारतावच्छेदकत्वं द्रव्यत्वस्यैव तदवच्छिन्नाधिकरणतया गगनस्य न तद्भेदमादाय निरुक्ततत्प्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्न वा निरुक्तज्ञानवत्द्रव्योभयाभावमादायापि साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वप्रसिद्धिः तत्प्रतियोगितायास्तादृशज्ञानवद्द्रव्यमात्र एव सत्त्वात् घटभिन्नत्वेन धूमघटान्यतराभावस्थले धूममात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्यानुभवविरुद्धतया उभयत्र प्रतियोगितास्वीकारः उक्तभेदस्थले तादृशज्ञानवद्द्रव्यमात्रप्रतियोगिकत्वस्य कल्पने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतोभयत्वधर्मितावच्छेदकीभूतप्रत्येकधर्मावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामव्याहतमेवेति ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं व्याप्तिरिति दीधितिः। अत्र च मते विशिष्टाभावः परम्परावैशिष्ट्याभावः उभयाभावः परम्परया द्वि-

त्वाभावः इति विशिष्टाभावादिर्न साध्यप्रतियोगिक इति वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विना लक्षणोपपत्तिः। संयोगी सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावे साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यभावात्। अत्र च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वाभावस्य गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य च लक्षणाघटकत्वात् विशिष्टसत्तायां गुणवृत्तित्वसत्त्वात्। न च विशिष्टसत्तायां गुणावृत्तित्वमङ्गीकृत्यैतल्लक्षणमतो नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथासति घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वादेरपि तुल्ययुक्त्या घटावृत्तितया तदवच्छिन्नाभावमादाय विनैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावं लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्गतिः। न च प्रकृतसाध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावः प्रवेश्य इति तादृशसम्बन्धेन गुणावृत्तित्वमङ्गीकृत्य भवत्येव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् संयोगप्रतियागिकत्वविशिष्टसमवायेन संयोगस्य साध्यतायां सत्ताहेतावतिव्याप्तेःतत्र तादृशसम्बन्धेन गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यात्। न च विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव एव लक्षणघटक इति सर्वत्र व्यभिचारिणि व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम महाकालभेदवान् घटगगनसंयोगादित्यादावतिव्याप्तेः। तत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणत्वात्तस्य च साध्यसमानाधिकरणत्वात्। न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावद्वयव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविवक्षणान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। घटवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावस्य साध्यत्वे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति चेन्न साध्यवन्निरूपितविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्यैव लक्षणे निवेश्यतया कुत्राप्यदोषात् परन्तु विशेषणरूपेण संसर्गताभ्युपगमापत्तिरिति किन्तु तत्स्वीकारेन दोषः अपितु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावनिवेशेऽपि न क्षतिः। विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावपि द्रव्यत्वत्वेन प्रमेयाभावस्य प्रमेयमात्रप्रतियोगितामतेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवः। एवमन्यत्रापि वाच्यम् ज्ञेयत्वादित्यादौ घटत्वेन प्रमेयसामान्याभा-

वस्यापि यत्किञ्चित्प्रतियोगिव्यधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया सिद्धान्तिभिस्तदनङ्गीकारेण प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थसङ्गतिः। एवं द्रव्यत्वत्वेन द्रव्यत्वसत्त्वान्यतराभावोऽपि भट्टाचार्यसम्मत इति तमादायाव्याप्तिवारणम्। एवमन्यत्रापि।

सार्वभौममतलक्षणे साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवद्वृत्त्यभावभिन्नत्वम् अभावे निवेशितं भट्टाचार्येण। अत्रेयमाशङ्का वह्न्यादिरूपसाध्यगगनोभयाभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया साध्यवद्वृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव तद्भेदविरहाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य निरुक्तोभयत्वेऽपि विरहान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वनिवेशे सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्रव्यत्वोभयाभावादीनादायोक्तदोषतादवस्थ्यादिति। अत एव साध्यतावच्छेदकसमानयतत्वमप्यकिञ्चित्करम्। न च साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वं वृत्तितावच्छेदकधर्मे निवेश्यम् तेनैवोभयाभाववारणं सम्भवतीति वाच्यम् वृत्तितावच्छेदकत्वविशेषणेनैव गगनत्वावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभाववारणसंभवेन समानाधिकरणधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणवैयर्थ्यापातात्।

अत्र केचित् साध्यवद्वृत्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तत्वस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मे विशेषणान्न साध्यगगनोभयाभावमादायोक्तदोषप्रसक्तिः तादृशोभयत्वस्य साध्यवद्वृत्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मत्वात। न च साध्यवद्वृत्तितानवच्छेदकातिरिक्तत्वमेव विशेषणं दीयताम् तादृशवृत्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् अखण्डाभावघटकतया सार्थक्यात् अतएव दीधितौ प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकतारक्षणाय भेदप्रतियोगिसाध्यवद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मे साध्यनिष्ठत्वमपहाय साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि सङ्गच्छते। न च साध्यवद्वृत्तितानवच्छेदकव्यासज्यवृत्तिधर्मातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यवद्वृत्त्यभावप्रसिद्धिस्तु वह्निमान् धूमादित्यादौ तार्णातार्णोभयाभावमादायैव सम्भवति त-

थापि तत्तद्रूपवान् तत्तद्रसादित्यादौ तादृशाभावोऽप्रसिद्ध एवेति वाच्यम् समानाधिकरणसम्बन्धानिवेशपक्षे विषयितासम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावमादायैव प्रसिद्धेः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशपक्षे तु यद्यपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावः न साध्याधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिकस्तथापि साध्यवद्वृत्तितानवच्छेदकत्वस्थले वृत्तितानवच्छेदकत्वं निवेश्य रूपघटोभयाभावमादायैव प्रसिद्धिः कार्येत्याहुः ।

तन्मन्दम् । तादात्म्यसम्बन्धेन गगनसाध्यकस्थले गगनवृत्तितादृशोभयाभावाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तेः। न च गगनघटोभयत्वस्य वृत्तितानवच्छेदकत्वेऽपि द्रव्यघटोभयत्वस्य वृत्तितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाव एव प्रसिद्ध इति वाच्यम् उभयत्वस्यैकमात्रावृत्तित्वनियमात् एकमात्रावृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य क्वचिदपि तादात्म्यसम्बन्धेनासत्त्वात् उभयत्वस्य तादात्म्यसम्बन्धानवच्छेदकत्वात् । न चोभयत्वातिरिक्तगगनत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नभेदस्य गगने सत्त्वादुभयत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वात् वृत्तितानवच्छेदकव्याप्यवृत्तिधर्मातिरिक्तत्वविशेषणासत्त्वेऽपि कथञ्चिदपि तत्र लक्षणं सङ्गमयितुं शक्यम् तस्मात् तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यत्वं न स्वीकार्यमिति वाच्यम् तादृशातिरिक्तत्वविशेषणासत्त्वे प्रसिद्धस्योभयाभावस्य भेदोऽवश्यं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे स्वीकार्यः उभयभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च व्याप्यवृत्तित्वात् एकयानुपपत्तेः ।

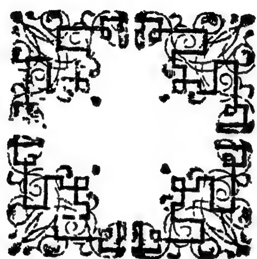
परे तु साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वोभयाभाववत्त्वं साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितायां विवक्षणीयम् अतो न पूर्वोक्तदोषः । साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वानिवेशो चाखण्डाभावघटकतया सार्थक्यम् अन्यथा व्यापकत्वं परित्यज्य सामानाधिकरण्यनिवेशे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वनिवेशवैयर्थ्यापत्तेः । न च द्रव्यत्वघटत्वोभयाभाववान् घटान्यद्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठोभयाभावाभावत्वात्मकानुयोगितायां साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वाभावेन उभयाभावसत्त्वात् द्रव्यत्वात्मकाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्याभावत्वे-

नाधिकरणताविवक्षया द्रव्यत्वघटत्वोभयाभावाभावत्वेनाधिकरण-त्वस्य द्रव्यत्वाधिकरणेऽपि द्रव्यत्वघटत्वोभयाभाववति पटादाव-सत्त्वात् अव्याप्तिविरहादिति वदन्ति ।

उत्तानास्तु साध्यवद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभि-न्नत्वमित्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नसाध्यतावच्छेदक-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्त्यभावाभिन्नत्वमेव तात्पर्या-र्थः । अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासङ्ग्रह इति । तच्चिन्त्यम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्यधिकरणगादाधरीकोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

सिद्धान्तलक्षणक्रोडपत्रम् ।

ॐ नमः शिवाय । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदका ये ये धर्माः प्रत्येकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति मिश्रमतम् । न चानवच्छेदकानुसरणमफलम् तादृशी या या प्रतियोगिता तत्तदवच्छिन्नभेदकूटनिवेशादेवोपपत्तेरिति वाच्यम् । उभयाभावादिकमादायातिप्रसङ्गात् । एवमपि सत्ताद्येकशक्तिसाध्यकं विशिष्टाभावादिकमादायाव्याप्तिरतः तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वे गौरवमिति तदुपेक्ष्य तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं तद्भिन्नत्वं वा साध्यतावच्छेदके विशेषणं दत्तमिति उपाध्यायमतमवलम्ब्य दीधितिकृता व्याख्यातम् । यत्तु मिश्रमते तद्घटकालीनवह्निमान्धूमादित्यादौ घटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकत्वं न घटकालीनवह्नित्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतेरिति तत्राव्याप्तिरेव दोषः कथं गौरवाभिधानमिति । तत्तुच्छम् तद्धर्मावच्छिन्नविषयताभिन्नविषयतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वेनाव्याप्त्यभावात् ॥ १ ॥

अत्र महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितामादायाव्याप्तिवारणाय पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतानिष्ठावच्छेदकताकभेदो निवेश्यः एको न द्वावितिवत् वह्नित्वं महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं नेति प्रतीतेः तादृशभेदसत्त्वात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सम्बन्धभेदेन चावच्छेदकताभेदेन तत्तदवच्छेदकतायाः पर्याप्तिरपि वह्नित्वत्वावच्छेदेन वर्तत एवेति कथमव्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन या पर्याप्तिः सैव निवेश्या तादृशधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वर्तत एव वह्नित्व इति दोषाभावात् । न च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाव-

च्छेदकताकाकिञ्चिद्भेदनिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटाभावप्रतियोगितामादायातिव्याप्तिस्तादृशभेदकूटनिवेशे च दुर्ज्ञेयत्वम्। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिवेशे च तादृशावच्छेदकसाधारणसमुदायत्वमेव तादृशधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकमिति धूमत्वत्वावच्छेदेन तादृशभेदो वर्तत एवेति अतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वे यद्धर्मावच्छेदेन पर्याप्तिस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतासाधारणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनापि तदवच्छेदेन पर्याप्तिः स्वीक्रियते इमौ घटपटौ इति वत् इमौ द्वौ इति सामान्यद्वित्वत्वावच्छिन्नपर्याप्तिः द्वित्वविशेषावच्छेदेन वर्तत इत्यनुपपत्तेरभावात्। तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेद एवानुगतो निवेशनीयः इति न दुर्ज्ञेयत्वम्। न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वह्नित्वत्वावच्छेदेन वर्तत इति कथमव्याप्त्युद्धार इति वाच्यम् वह्नित्वं समवायेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतीतेरभावात् समवायसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यापि वह्नित्वत्वावच्छेदेनाङ्गीकारात् साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशसम्भवाच्च।

परेतु हेतुसमानाधिकरणाभावीयत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छेदकताकभेदकूटवत्त्वम् तादृशभेदत्वव्यापकम् तच्च तादृशभेदत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् तच्चानुगतम्, अदुर्ज्ञेयञ्चेति। तादृशोभयावृत्तिधर्मश्च तत्तत्प्रतियोगितात्वमेव उभयावृत्तिपर्यन्तमुपलक्षणतयाऽनुगमकम्। न चोपलक्षणतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ भानासम्भवेन कथं तादृशभेदकूटप्रसिद्धिरिति वाच्यम् प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धेरेव तथा नियमात् प्रतियोगितावच्छेदकबुद्धौ तथा नियमाभावात्। अत्र चेदृशप्रतियोगिताकभेदत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितायाश्च संसर्गविधया निवेशे क्षतिविरहात्। तादृशधर्मसमूहस्य तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकतयोपलक्षणत्वोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् स्वविशिष्ट-सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेतादृशं स्वं साध्यतावच्छेदकमित्यनवच्छेदकान्तपारिभाषिकबलाद्दण्डमानित्यादौ तादृशं स्वं न किमपि दण्डस्वरूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकयावद्दण्डस्य प्रत्येकं कस्य दण्डस्यापि स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरह इति परम्परासम्बन्धानुधावनमिति भट्टाचार्येण लिखितम्। तच्च न सम्यक् यादृशं साध्यतावच्छेदकं तत्र तादृशमेव स्वपदेन धर्तव्यम् अन्यथा महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकतास्थले व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। तथापि दण्डत्वादिरूपेण दण्डस्योपादानसम्भवेन सर्वस्यैव दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवेनाव्याप्तेरयोग इति वस्तुतस्त्वित्यादिपाठः प्रामादिक इति वदन्ति ॥ ३ ॥

तद्वति धूमत्वादिकं वेति द्वितीयपक्षे धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पक्ष इति ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं धूमत्ववत्वान् पक्ष इत्याकारकम् तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वाद्यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात्। एतन्मते हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्नं साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वमेव विरोधो न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यासामानाधिकरण्यम् प्रदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यसामानाधिकरण्यानवगाहित्वात्तथाविधविरोधज्ञानाप्रतिबध्यत्वादिति भट्टाचार्येणोक्तम्। अत्रेयमनुपपत्तिः। नन्वत्र धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमीयवद्धूमवान् पक्ष इत्यतादृशज्ञानस्य कारणत्वोक्तौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यसामानाधिकरण्यरूपाविरोधस्य सम्भवात् कथं हेतुतावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्न साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं विरोधः कल्प्यते कथं वा तादृशज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वरक्षार्थं जनकीभूतज्ञाने कारणतावच्छेदककोटौ गुरोर्धूमवत्त्वस्य प्रवेशः धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशविरोधज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने प्रतिबध्यत्वसत्वात्। अत्र धूमवैशिष्ट्यमाधेयतासम्बन्धेन। न च व्याप्तित्वरूपेण व्याप्तिज्ञानं हेतुः तथा च तादृशव्याप्तिज्ञाने धूमत्वत्वस्याप्रवेशात् धूमत्वत्वरूपव्याप्तित्वरूपेण व्याप्ति-

ज्ञानं न सम्भवतीति वाच्यम् आधेयतासम्बन्धेन धूमीयत्वस्यापि व्याप्तिस्वरूपत्वात् ॥ ४ ॥

ननु महानसीयवह्न्यभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदविवक्षणेऽपि रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुमन्निष्ठस्य विषयतया रूपत्वादिविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य रूपत्वादावसत्त्वात्। न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम् तथासति पर्याप्तिनिवेशेऽपि साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायाद्यवच्छिन्नाया हेतुमन्निष्ठमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वविरहेण वह्नित्वादौ तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात् वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशनीयत्वात्। तथाच रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ विषयित्वावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नतादृशावच्छेदकताया लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिर्न वा वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वसत्त्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य वह्नित्वादौ सत्त्वादव्याप्तिरिति ध्येयम्। न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकीभूतदण्डत्वावच्छेदेन दण्डादौ हेतुमन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावद्भेदसत्त्वात् दण्डादिसाध्यकेऽव्याप्तिदानासङ्गतेरिति वाच्यम् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नभेदासत्त्वात्। न च यो यदनवच्छेदकः स तदभावावच्छेदक इति नियमात् हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्यवृत्तितया दण्डत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकतावद्भेदसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् द्रव्यत्वावच्छेदेन दण्डादौ घटजनकत्वाभावप्रसङ्गात् इति। इदमत्रावधेयम्। तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण ता-

दृशावच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वमुपगम्य अवच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशेऽपि न तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नानुगताभावनिवेशनिर्वाहः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण तथाविधत्वोपगमाच्च अनुगताभावनिवेशसम्भवेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादतिप्रसङ्गात् । अत्र केचित् हेतुसमानाधिकरणाभावत्वसामानाधिकरण्योपलक्षितधर्मवन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वं वाच्यमतो व्यभिचारिणि नातिप्रसङ्गः ।

वस्तुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकानवच्छेदकत्वं निवेशनीयम् । तच्छरीरे यादृशं स्वं प्रविष्टं तादृशभेदनिवेशे विशिष्टवह्नित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं निवेशनीयमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वरूपं तत्तदतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकत्वेन विवक्षणीयम् । तथा च सर्वेषामेव दण्डादीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया कस्याश्चिद्दण्डव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वं स्वस्य स्वातिरिक्तत्वविरहादित्यखण्डधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुसरणमिति भट्टाचार्येणाशय उपदर्शितः ।

अत्रेयमाशङ्का । पारिभाषिकातिरिक्तत्वनिवेशे महानसीयवह्निभिन्नत्वत्वादिरूपप्रत्येकस्य स्वपदेन धर्तव्यतया तादृशस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपातिरिक्तवृत्तित्वात् । नच स्वपदस्य साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवत्त्वमभ्युपेत्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मविशिष्टावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं निवेश्यम् । तथा च महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविरहान्न दोष इति वाच्यम् । सर्वस्यैव दण्डत्वावच्छिन्नतत्तद्दण्डादेर्दण्डत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशातिरिक्तवृत्तित्वात् दण्डिमान्दण्डिसंयोगादित्यादावव्याप्त्याशङ्कया अनुत्थितेर्ग्रन्थविरोधापत्तेश्च ।

अत्रेदं समाधानम् साध्यानुयोगिकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदक-ताघटकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्यं तादृशसम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धितायाः महानसादेर्विरहात् । न च महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयरूपेण महानसीयवह्निप्रमानुमितौ भानात् तस्यापि साध्यतया तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पर्याप्त्य-वच्छेदकधर्मविशिष्टानुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिकसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवैशिष्ट्यनिवेशादित्याहुः ।

परे तु महानसीयवह्नित्वादेः प्रत्येकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिरस्त्यत्र । न चोभयपदेन धर्तुमशक्यतया प्रत्येकमुभयत्वातिरिक्तमेव उभया वच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजकमित्युभयधर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति वाच्यम् । दण्डत्वावच्छिन्नानुमितिवदुभयधर्मावच्छिन्नानुमितेरप्यनपायादित्याहुः ॥ ६ ॥

संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव निवेशनीयः अन्यसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन सम्भाव्यते इति यत्त्वतत्त्वेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध नामपि व्याप्त्यन्तर्भावः । अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावहेतुना समवायसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्याभावसिद्धिरित्यादिना भट्टाचार्येण समवायसम्बन्धविशेषाभावकूटस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वसम्भावनावारणाय यत्त्वतत्त्वेन सम्बन्धनिवेश इत्युक्तम् ।

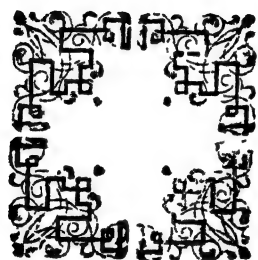
अत्रेदमाशङ्क्यते । समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य व्यभिचारित्वसम्भवे सामान्याभावव्यभिचारशङ्कैव न जायत इति तद्वारणाय कथं यत्त्वतत्त्वेन सम्बन्धविशेषणमिति । यथा संयोगाभाववान् संयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वादित्यादौ व्यभिचारशङ्का भवति तथापि समवायत्वादिना सम्बन्धनिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावे समवायसम्बन्धावच्छिन्नतादृशसामान्याभावव्यभिचारशङ्कोत्पत्तौ बाधकाभावात् विशेषधर्मनिवेशने यथा विशेषव्याप्तिपर्यवसानम् तथा सम्बन्धविशेषनिर्देशेऽपि विशेषाभावघटिततया विशेषव्याप्तिपर्यव-

सानाच्च ॥ ८ ॥

अथ संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावस्य हेतुत्वेऽप्रसिद्धिः तादृशप्रतियोगितावृत्तिप्रतियोगितात्वस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धयोग्यत्वावच्छिन्नाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वापेक्षया गुरुधर्मतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । नच यत्किञ्चित्संयोगाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वस्य तन्निष्ठतादृशगुरुतराभावत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितात्वावृत्तित्वेन स धारणतादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितया न्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वाप्रसक्त्या अनायत्या तादृशगुरुधर्मस्यैवावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् एवमपि तादृशाभावद्वयावृत्तिद्वित्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितात्वस्य तादृशप्रतियोगितासमनियततया तस्यैव लघुतया अवच्छेदकत्वप्रसक्त्या तादृशगुरुप्रतियोगितात्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितात्वसम्बन्धेन संयोगत्वस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पनेनैवानुपपत्तेरभावात् अत्र गौरवाभावादिति । वस्तुतस्तु संयोगत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितापर्याप्त्यनधिकरणत्वमेव हेतुः । आधेयतासम्बन्धेन घटविशिष्टविषयताभेदमादायैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वासिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

सामान्यमुखीव्याप्तिस्थले उपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्तिरादरणीया अन्यथा व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वं न सम्भवति सामान्यमुखीव्याप्तिस्थले उपस्थितौ यावत्साधनसजातीयव्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुतया विशेषव्याप्त्यादरे उपाधिसजातीयानवच्छिन्नघटीययावद्विशेषाभावाधिकरणत्वात् । प्रकृतसाध्यसजातीयस्य बहुशो व्यापकतागृहीतवत्तया व्यभिचारितासम्बन्धेन साधनसजातीये कुत्रचित् साध्यसजातीयव्याप्त्यादेरपि न क्षतिरिति ग्रन्थकृतोक्तमिति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
सिद्धान्तलक्षणगादाधरीकोडपत्रम् ।

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

व्याप्त्यनुगमगादाधरीक्रोडपत्रम्।

न च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति शिरोमणिः। तत्राज्ञायमानत्वं तत्कालावच्छिन्नतज्ज्ञानाविषयत्वाभाववत्त्वम् नतु तत्कालीनतज्ज्ञानस्याविषयत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां तत्कालीनतज्ज्ञानस्याप्रसिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तिः। न च ज्ञानांशे तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया यादृशशरीरावच्छिन्नस्य पुंसः कदापि क्वचिदप्यभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहो न जातः तस्यानुमित्यनुपपत्तिः तदीयतज्ज्ञानाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् शरीरविशेषमन्तर्भाव्य तदात्मसमवेतस्वरूपतत्पुरुषीयत्वस्य निवेश्यतयाऽप्रसिद्धेरनवकाशादिति भट्टाचार्याः॥ अथ तत्पुरुषीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य घटादौ प्रसिद्ध्या तद्विषयत्वाभावस्याभावे सत्त्वात् कथं तत्पुरुषीयानुमित्यनुपपत्तिरित्युक्तमिति। मैवम् घटादिनिष्ठतादृशज्ञानविषयत्वस्याभावोऽभावे व्याप्यवृत्तिरिति तत्र तत्कालावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति केचित्।

परे तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्येनाज्ञायमानत्वमित्यत्र स्वपदं न तादृशविषयत्वाभावानुयोगिपरम् किन्तु प्रतियोगिपरमेव तथा च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानं यद्यत्स्वं तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन तत्पुरुषीयज्ञानविषयत्वापन्नतत्तदन्यत्वमर्थो वाच्यः अन्यथा स्वपदस्यानुयोगिपरत्वे वास्तवस्वप्रतियोगिसमानाधिकरणयादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहः तत्पुरुषस्य कुत्रापि न जातः तत्पुरुषीयतादृशाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृशाभावस्य धर्तुमशक्यत्वात्तादृशाभावस्य तादृशाज्ञायमानत्वविरहेण निरुक्तयावदनन्तर्गततया साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहसम्भवादनुमित्यापत्तेः। एवञ्च यत्पुरुषस्य काचि-

दप्यभावे स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहो न जातः तदीयानुमितेरनुपपत्तिः सुदृढैवेति ध्येयम् ॥ १ ॥

प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां ताद्दशावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वेन तद्बुद्धीनां वाऽनुगमादिति शिरोमणिः । यद्यप्युक्तव्यभिचारावगाहिसमूहालम्बनधीविरोधित्वमतिप्रसक्तम् तथापि ताद्दशग्रहसामान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोष. । तच्च ताद्दशालौकिकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताकत्वमिति भट्टाचार्येणोक्तम् ॥ अत्रालौकिकपदं परोक्षज्ञानपरमनुमितिपरं वेति अत एव ताद्दशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यताप्रवेशे वक्ष्यमाणगौरवमपि सङ्गच्छते ताद्दशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयितायाः इच्छाप्रयोज्यत्वसाक्षात्कारत्वानिरूपितत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादन्यथा ताद्दशविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेः ताद्दशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे, तु भवन्मतेऽप्यनाहार्यत्वदोषाविशेषाजन्यत्वनिवेशस्यवाश्यकत्वेन वक्ष्यमाणगौरवाभिधानासङ्गतेः। अत्र च ताद्दशविषयितायां साक्षात्कारत्वानिरूपितत्वाद्यनिवेशोऽनुमितीयताद्दशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव उभयकल्पसाम्यम् तथापि तत्कल्पस्याशङ्कयाऽत्र युक्तत्वात् विषयितायामिच्छाप्रयोज्यत्वादिनिवेश एव गौरवमभिहितमिति तु विभावनीयमिति।

वस्तुतस्तु ताद्दशग्रहत्वव्यापकत्वमेव निवेश्यम् तेन परोक्षत्वस्य जातित्वविवादग्रस्तत्वेऽपि न क्षतिः न वा स्थलविशेषेऽनुमित्यप्रसिद्धावपि दोषः । व्यापकत्वञ्च तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् अवच्छेदकता च स्वावच्छेदकविषयितावत्त्वसम्बन्धेन स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वसम्बन्धेन वा तेन प्रतिबध्यताया ज्ञानभेदेन भिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । स्वं प्रतिबध्यता ।

अथात्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठवह्न्यभावान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवात् प्रतिबध्यतायां ताद्दशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न ताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वधर्मिकघटादिप्रकारकज्ञानीयधर्मिता-

वच्छेदकताख्यतादृशावच्छेदकतात्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनः तादृशावच्छेदकत्ववद्वह्नित्वं घटाभाववदित्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तेः। न च प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारतावच्छेद्यत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततादृशोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशावच्छेदकतायां अपि उक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनोक्तप्रतिबध्यतायां प्रकारतात्वेन तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नस्यापेक्षितत्वात्। न च तादृशप्रकारतायां धर्मितावच्छेदकत्वानवच्छिन्नत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् एकत्र द्वयमिति रीत्या जायमाने वह्नित्वे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटोभयावगाहिज्ञाने तादृशोभयाभाववत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकताशालितादृशोभयाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तेः। यद्यपि तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेऽप्युक्तदोषवारणसम्भवः तथापि तादृशावच्छेदकत्ववद्वह्नित्वमिति—ज्ञानीयतादृशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनि तादृशावच्छेदकत्ववद्वह्नित्वमिति ज्ञानेऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः। न चोक्तज्ञाने तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतवक्ष्यमाणसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयिताशालित्वाभावादेव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् वक्ष्यमाणरीत्या उक्तज्ञानवारणेऽपि तादृशावच्छेदकत्ववद्घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानस्याशक्यवारणात्। यदि च तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्योक्तदोषो वार्यते तदा व्यापकत्वानिवेशापेक्षया लाघवानवकाश इति। केचित्तु यत्र स्थलविशेषे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयांशे यत्किञ्चिद्घटपटादिकमवगाह्यैव व्यभिचारज्ञानं जायते न तु तदनवगाह्येति तत्र तादृशावच्छेदकतात्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वाप्रसिद्ध्याऽननुगमो दुर्घटः स्यात् अतस्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वानिवेश इत्याहुः॥ २॥

अत्र तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवह्नित्वमिति ज्ञानवारणाय तादृशावच्छेदकप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिब-

ध्यतानवच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुक्तम् भट्टाचार्येण । अत्र तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नमित्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपम् । प्रतिबन्धकता च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना तेन तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवह्न्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववान् तादृशावच्छेदकत्ववांश्च वह्नित्वमिति ज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय व्याप्यवत्ताज्ञाने नातिप्रसङ्गः । न च तथापि तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानस्य सङ्ग्रहो दुर्वारः तज्ज्ञाननिष्ठायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताकप्रतिबन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वप्रकारताशालिहेतुमन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणवन्ह्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतानवच्छेदकीभूता या तादृशवन्ह्यभावान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावविषयिता तदवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वघटितनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षितत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकत्वञ्च न तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नमिति ध्येयम् ॥

यत्तु तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापदेन तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकता विवक्षणेनैवोक्तदोषवारणसम्भवेनैतत्कल्पे प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वमनुपादेयमिति । तन्मन्दम् । प्रत्युत व्यापकतानिवेशे गौरवात् वह्निमान् घटवद्वह्नित्वकालीनधूमादित्यादौ घटाभाववद्वह्नित्व मित्यादिज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च ॥

अथात्र तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकाभूतविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशे तादृशपद व्यर्थम् प्रतिबन्धकतायां निरुक्तविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठवह्न्यभावान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवादिति । न च प्रति-

बन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वानिवेशेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानस्य वारणायोगः । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेश्य दुर्वारतया तन्निवेशस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकतयोक्तज्ञानस्यापि निरुक्तविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासत्त्वादिति वाच्यम् उक्तज्ञानवारकवक्ष्यमाणसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशेपि तत्प्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशेपि तादृशप्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे वैयर्थ्यादिति । न च व्यापकत्वानिवेशे तादृशावच्छेदकत्वसंशयादप्यनुमित्यापत्तिः संशयस्यापि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वविषयित्वावच्छिन्ना या प्रतियोगित्वसम्बन्धवाच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति वाच्यम् पक्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपित इत्यादिक्रमेण निरूप्यनिरूपकभावापन्ना या निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता तच्छालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तादृशावच्छेदकत्वसंशयीयसाध्यतावच्छेदकविषयताया तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादिति ।

अत्र केचित् प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वानिवेशे प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामते निरुक्तविषयित्वावच्छिन्ना या प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालित्वादिति तादृशसंशयादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकतानिवेशे तु ग्राह्यसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यता न तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापिकेति नोक्तदोषः । न च प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तदोषवारणं युक्तमिति वाच्यम् प्रकारान्तरस्य प्रकारान्तरादूषकत्वादित्याहुः ।

यत्तु यत्र यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणय-

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयोत्तरं कदाचिदपि तादृशावच्छेदकत्वानुमितिर्न जायते तत्र तादृशानुमितिं प्रति तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् प्रयोजनविरहात् तादृशप्रतिबन्धकतायामिच्छायामप्युत्तेजकत्वं नास्ति तथा च एतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वविधेयत्वाख्यविषयता तदवच्छिन्ना तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तच्छालिनः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकम् इत्याकारकज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरतस्तद्वारणाय तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशः । तन्निवेशे तादृशावच्छेदकत्वाविधेयताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायास्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वविरहात् तदवच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादायैव नातिप्रसङ्ग इति ।

तन्न समीचीनम् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपावच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशेनैवोक्तदोषवारणसम्भवात् । सिद्धिनिरूपितानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकीभूतविधेयितात्वघटितधर्मस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् प्रकारितात्वघटितधर्मस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् ।

परन्तु यत्र स्थलविशेषे व्यभिचारनिश्चयात्मकज्ञानमभावांशे घटादिकमवगाह्यैव जायते तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठघटाद्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्याकारकज्ञानसङ्ग्रहो दुर्वारस्तादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् तादृशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे च तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वमेव नास्तीति ।

वस्तुतस्तु प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वानिवेशे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वतदभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्याकारकज्ञानादनुमित्यापत्तिरशक्यवारणैव निरूपितत्वसम्बन्धावच्छि-

प्रतियोगिताकवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणाभाववत्ताबुद्धिं प्रति निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशाधिकरणवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतयोक्तज्ञानेपि तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविषयता तदवच्छिन्नतादृशाधिकरणाभाववत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वात्। न च तत्प्रतिबन्धकतायां तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविशेष्यता तदवच्छिन्नत्वाभावान्न तामादायातिप्रसङ्गः तादृशाधिकरणवत्त्वज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ वह्नित्वप्रकारिताया एव निवेशितत्वादिति वाच्यम्। शुद्धतादृशाधिकरणवत्ताज्ञानतादृशावच्छेदकत्वतदभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणवत्ताज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेश्य दुर्वचतया तद्विशेष्यशुद्धतादृशाधिकरणवत्तानिश्चयत्वेनैव तादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणवत्तानिश्चयत्वेनापि प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतायामवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नतादृशावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वविशेष्यित्वावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वात्। प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशे च तादृशावच्छेदकंवह्नित्वमित्याकारकज्ञाने तादृशाधिकरणवत्ताज्ञानीयप्रतिबध्यताविरहादेव तादृशप्रतिबध्यतायां न तादृशग्रहत्वव्यापकत्वमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्पश्यामः। न च तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वे सति तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालित्वेनानुगमेनापि व्याप्यवत्तादिज्ञानवारणसम्भवे प्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम्। वह्नित्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत् तादृशावच्छेदकभेदवच्च न वेत्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं न वेत्याकारकज्ञानाच्चानुमित्यापत्तिवारणाय च तत्सार्थक्या-

त् उक्तज्ञानस्यापि निरुक्तप्रतिबध्यतावत्त्वे सति तादृशप्रतिबन्धकताशालित्वात् । तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशे च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या तादृशावच्छेदकभेदविषयिता उक्तज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नत्वाभावादेव नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । न च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्वावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविषयितावत्त्वनिवेशे नोक्तदोषः प्रतिबन्धकतायामुक्तविशेषणावच्छिन्नत्वमफलम् इति वाच्यम् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकलौकिकदोषविशेषजन्यग्रहस्य सङ्ग्रहप्रसङ्गात् । न च निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वेन तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वेऽपि वह्निमान् घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमादित्यादौ तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यघटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तिरुक्तज्ञाननिष्ठतादृशावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकतायां घटभाववत् अवच्छेदकत्ववदित्याकारकनिश्चयाविशिष्टतादृशावच्छेदकत्ववद्व वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना या घटवद्वह्नित्वमितिज्ञानीयप्रतिबन्धकता तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या घटत्वावच्छिन्ना विषयिता तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिश्चयत्वस्य च विरहादेव न तत्प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशाल्युक्तज्ञानादनुमित्यापत्तिः । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नत्वस्यैव तादृशविषयित्वावच्छिन्नपदेन विवक्षितत्वादिति वाच्यम् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसमान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसाधारणनिश्चयत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्तद्धर्मविशेषाननिवेश्य दुर्वचतया तन्निवेशेनं पृथक्पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्य ग्रन्थकृतैवोक्तत्वेन घटवद्वह्नित्वमिति ज्ञानं प्रति घटाभाववदवच्छेदकत्ववद्वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वेनैव प्रतियोगिव्यधिकरणघटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्याकारकनिश्चयत्वेनापि पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्या-

वश्यकतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेण घटा-भाववदवच्छेदकत्ववदित्याकारकनिश्चयवैशिष्ट्यानिवेशादिति । न च निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वपदेन तादृशप्र-तिबध्यतानवच्छेदकविषयित्वानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् नो-क्तदोषः उक्तज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबध्यतानवच्छेदकी-भूतव्याप्यत्वविषयित्वावच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् । घटकालीनहेतु-मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमित्यस्यासङ्ग्रहाप-त्तेः । उक्तरीत्या निश्चयत्वनिवेशानुरोधेन कालीनत्वादिविष-यित्वस्याप्युक्तज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तस्य तादृशा-प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात् ।

अत्र केचित् साधनभेदेन कार्यकारणभावभेदात् उक्तस्थले तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यघटवद्वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठतत्तत्प्र-तिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणीयत्वान्नो-क्तातिप्रसङ्गः ।

एतेन भेदवद्वृत्त्यधिकरणानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नि-त्वमिति ज्ञानसङ्ग्रहापत्तिरित्यपि निरस्तमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

वस्तुतस्तु वह्नित्वधर्मिकघटवत्ताबुद्धिम्प्रति घटाभाववदवच्छेदक-त्ववत्कालीनधूमवन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-कप्रकारकवह्नित्वधर्मिकनिश्चयत्वेनैवावश्यं प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम् । घटाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनधूमवन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगिता-वच्छेदकं वह्नित्वमिति निश्चयधर्मिकघटाभाववति अवच्छेदकत्वव-ति घटाभावप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकाले स्वतन्त्रघटा-भाववदवच्छेदकवदिति निश्चयसत्त्वेऽपि तादृशस्य प्रतिबन्ध-कत्वानुरोधात् । तथा चानुगतज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य तादृशा-वच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशान्न दोषः ॥ ३ ॥

तदभावव्याप्यवत्तादिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे, व्याप्ते-र्धर्मितावच्छेदकीभूतविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसा-ध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयितानिरूपिताभावविषयितानिरूपितस्वाव-च्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेन तादृश-प्रतिबन्धकतायाः कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यताऽ-च न निवेशनीया । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकत्वं च ज्ञानवैशि-

ष्टयानवच्छिन्नत्वनिवेशेन वारणीयमिति भट्टाचार्याः । न च प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वानिवेशेऽवच्छेदकत्वाभावव त्कालीनधूमादिहेतुकवह्न्यादिसाध्यकस्थले तादृशधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानासंग्रहः तन्निष्ठप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । तत्प्रतिबन्धकत्वावृत्तिज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षितत्वादिति । अथात्र वह्निमान् घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्वाह्नित्वकालीनधूमादित्यादौ घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानस्य सङ्ग्रहापत्तिः उक्तज्ञानस्यापि तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततादृशसाध्यतावच्छेदकानिष्ठविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वविषयताशालित्वादिति चेन्न हेतुतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वाव्यापकत्वेन तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताया विशेषणीयत्वात् उक्तज्ञानीयप्रतिबध्यता च न हेतुतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वाव्यापिकेति नोक्तदोष इति ध्येयम् ॥ ४ ॥

यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वादिग्रहाविरोधित्वमपि निवेशनयिमिति दीधितिः । तदविरोधित्वं च तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वम् । निवेशनीयमिति । अस्य निरुक्तव्यभिचारज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायामित्यादिः । अभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता च लौकिकसंनिकर्षाद्यजन्यवह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशनीया न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेन भेदकूटनिवेशापत्त्या गौरवात् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानामपि वृत्तिमदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवृत्तितयाऽप्रसिद्धिरतस्तादृशग्रहनिष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वनिवेश इति भट्टाचार्याः । न च समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिग्रहवृत्तित्वनिवेशेनैवोपपत्तौ व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् व्यभिचारग्रहनिष्ठप्रतिबध्यताया वह्नित्वं

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं चेत्याकारकसमूहालम्बनसमानाधिकभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिग्रहवृत्तितयाऽप्रसिद्धितादवस्थ्यात् । न चाधिकरणत्वविषयताभिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणविषयत्वानिरूपकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवृत्तित्वनिवेशे उक्तसमूहालम्बनज्ञान मादाय नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् यादृशस्थलविशेषेऽधिकरणांशेऽन्यावगाहिसमूहालम्बनमेव तादृशज्ञानं जायते तत्र यादृशविषयत्वानिरूपकज्ञानाप्रसिद्धेः । एतेन समूहालम्बनाद्यनात्मकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रावगाहियत्किञ्चिज्ज्ञानवृत्तित्वनिवेशेनापि सामञ्जस्ये व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम् । अथैवमपि अवच्छेदकत्वसामान्याभावात्मकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिग्रहासंग्रह इति चेन्न तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यताभिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

वस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायां निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वमेव तादृशप्रतिबध्यताय निवेशनीयम् तावतैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवात्तदीयप्रतिबध्यतायास्तथाविधग्रहत्वव्यापकत्वादिति भट्टाचार्याः । अथ वह्निमानवच्छेदकत्वाभाववत्कालीनधूमादित्यादिव्यापकताज्ञानीयतादृशग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या तयाऽनुगमो दुर्घटः । अवच्छेदकत्वप्रकारकवह्नित्वविशेष्यकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति अभावावच्छेदेनावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयाविशिष्टाभावप्रकारकवह्नित्वविशेष्यकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया तत एवोपपत्तौ वह्नित्वविशेष्यकावच्छेदकत्वाभाववदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनादिति ।

अत्र केचित् । समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाव्यापकप्रतिबध्यत्वपदेन तादृशग्रहत्वव्यापकत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छि-

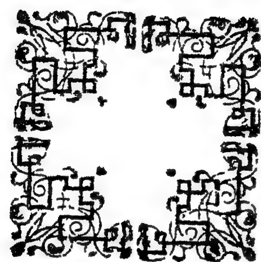
प्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतिबध्यताविवक्षितत्वान्न दोषः। उक्तस्थले व्यापकताज्ञानीयप्रतिबध्यतायां तादृशग्रहत्वव्यापकत्वेऽपि ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानिरूपितत्वविरहादेव निरुक्तोभयाभावसत्त्वात् अभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानीयप्रतिबध्यतायाञ्च निरुक्तोभयाभावसत्त्वान्न तादृशज्ञानादनुमित्यापत्तिः। एतेन हेतुविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वादिक्रमेण निरूप्यनिरूपकभावापन्नतादृशावच्छेदकत्वे प्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतिबध्यतानिवेशेनैव सामञ्जस्यं प्रतिबध्यतायां तादृशाव्यापकत्वनिवेशो गौरवग्रस्त इत्यपि समाहितम्। उक्तस्थले तादृशप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या निरुक्तोभयाभाववत्प्रतिबध्यतानिवेशस्यावश्यकत्वात्। तादृशग्रहत्वव्यापकत्वाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रविष्टतया गौरवानवकाशाच्च। न च तथापि तादृशावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञानवारणाय तादृशप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिनिवेशिततयोक्तस्थले व्यभिचारज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्ध्याऽनुगमो दुर्घट एवेति वाच्यम् ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वात्। उक्तस्थले व्यापकताज्ञाननिष्ठव्यभिचारज्ञानीयप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यत्वानिरूपितत्वविरहादेव तादृशोभयाभावसत्त्वात्। न चैवमभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वारा तज्ज्ञानीयप्रतिबध्यतायां तज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकतायां च प्रागुक्तोभयाभावसत्त्वादिति वाच्यम्। अगत्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्त्वादिज्ञाननिष्ठतत्तत्प्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि तादृशप्रतिबन्धकताया विशेषणत्वादित्याहुः।

तन्न एवमुक्तस्थलेऽवच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तेः। एतज्ज्ञानीयप्रतिबध्यतायां प्रागुक्तोभयाभावस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकत्वस्य च सत्त्वात्। न चैतज्ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धकताभिन्नत्वेनापि

तादृशाप्रतिबन्धकत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । तथा सत्येतज्ज्ञान-वृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्य व्यापकताज्ञानसाधारणतया ऐक्येन प्रकृतव्यापकताग्रहस्यासंग्रहापत्तेः । कारणीभूतज्ञानस्य तत्तज्ज्ञानान्यत्वेन विशेषणीयत्वे चानन्तभेदनिवेशे गौरवापत्तिरित्यलं पल्लवितेन ॥

ननु अवच्छेदकत्वसामान्याभावहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोभयवद्बुद्धित्वमिति ज्ञानस्यावच्छेदकत्वसामान्याभावानवगाहिज्ञानसाधारणं प्रतिबन्धकत्वं दुर्वचम् । तत्तत्प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मानानिवेश्य निश्चयत्वस्य दुर्वचत्वेनाननुगतत्वात् । एवं धर्मितावच्छेदकावच्छेद्यत्वावगाहितादृशोभयवत्ताज्ञानस्यापि अवच्छेदकत्वसामान्याभावानवगाहिज्ञानसाधारणावच्छेद्यत्वस्य दुर्वचतया पृथक्प्रतिबन्धकत्वे अवच्छेदकत्ववत्ताबुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम् तथा च तादृशाप्रतिबध्यत्वे निरुक्तसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाव्यापकत्वविरहेण तादृशोभयवत्ताज्ञानयोरसङ्ग्रह इति चेन्न तादृशोभयवत्ताज्ञानेऽवच्छेदकत्वाभावांशेऽप्रामाण्यग्रहकालेऽवच्छेदकत्वबुद्ध्युदयेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्ध्यनुदयेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धित्वरूपेणैवावश्यं तादृशोभयवत्ताज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यत्वात् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
व्याप्त्यनुगमगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

अथ कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

पक्षतागादाधरीक्रोडपत्रम् ।

शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितशुद्धसंयोगसंसर्गावच्छिन्नशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशाली संशयः पक्षता । अत्र तादृशनिश्चयत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशे महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयासङ्ग्रहः । एवं वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिश्च । अतस्तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमपहाय व्यापकत्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनं भट्टाचार्येण कृतम् ।

अथ महानसीयवह्निसाध्यकानुमितौ महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिवेशनैवोपपत्तिः महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारिताया अपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन वह्न्यभाववत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति तत्र तादृशसंशयस्य नासङ्ग्रहः । एवं शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ तु वह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वं न महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्येति न तत्र तस्य सङ्ग्रह इति साध्यतावच्छेदकताप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशनैव सर्वत्र सामञ्जस्यात् इति । एवञ्चाप्रामाण्याज्ञानानास्कन्दितत्वादिनिवेशोपि विफल इति चेत् ।

अत्र केचित् वह्निव्याप्यसाध्यकानुमितौ वह्निव्याप्यधूमवान्नवेतिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया वह्निव्याप्यधूमाभावप्रत्यक्षं प्रति वह्न्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ

वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारिताया अपि निवेशेन स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वात् । व्यापकत्वप्रवेशे च बाधादिप्रतिबन्धकसमानकालीनवह्निव्याप्यनिश्चयेपि तादृशनिश्चयत्वसत्त्वेन तत्र सामग्रीत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वासत्त्वान्न तादृशनिश्चयेपि प्रसङ्गः । न च सामग्रीप्रतिबध्यता भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिनैवावच्छिन्ना तथा च प्रकृतज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशादेव नातिप्रसङ्गः इति वाच्यम् लाघवेनानुमित्यन्यज्ञानत्वेनैव तत्प्रतिबध्यतायामवच्छेदात् । यदि च प्रत्यक्षेच्छाकाले ज्ञानान्तरवारणायेच्छाविशेषस्योत्तेजकत्वमङ्गीकृत्य विशिष्टप्रत्यक्षादिनैव प्रतिबध्यता तदा ज्ञानत्वावच्छिन्ननिवेशेप्युपपत्तिरिति ॥

परे तु वह्निमान् महानसीयवह्निमानित्यादिज्ञानकालीनवह्निमत्पर्वतविषयकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठप्रतिबन्धकावच्छेदकस्य पर्वतो महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य वह्निसाध्यकस्थले पक्षतात्वापत्तिरतो व्यापकत्वं निवेशितम् । यदि च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशादेव नैषः दोषः सम्भवतीति तावताप्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाहार्यत्वनिश्चयत्वानामनिवेशे लाघवानपायादिति विभाव्यते तदा वह्निसाध्यकस्थले वह्निघटोभयप्रकारकसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः उभयाभावज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामुभयत्वानवच्छिन्नायामपि एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटवान् इति ज्ञानीयवह्निप्रकारतायास्सत्त्वेन वह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकताकत्वात् । यदि च तादृशसंशयस्य प्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वातिरिक्तप्रकारतायाः प्रकारतात्वेनानवच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयमतो न दोष इति विभाव्यते तदा नैतत्कल्पेपि पर्याप्तिघटितत्वेन बहुलाघवमावहतीति सुधीभिर्भाव्यम् ॥ १ ॥

संशयत्वनिरुक्तौ बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्वनिष्ठविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशितम् भट्टाचार्येण ॥

अत्र तादृशप्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्ध-

कतानिरूपितत्वनिवेशो वह्निः पर्वतवृत्तिर्नवेति संशयासङ्ग्रहः । पर्वतवृत्तित्वाभावविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतवृत्तित्वावगाहित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितायाः साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वाभाववत्तादृशसंशये साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वनिवेशे च पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नेः साध्यतास्थले पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावं महानसीयवह्निश्च तदवच्छेदेन महानसीयवन्ह्यभावकोटिमवगाहमानस्य वह्न्यभाववान्पर्वतः पर्वतो महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः । वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यभावाभाववान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निमान्नवेति समूहालम्बनसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः । अतः संशयत्वघटकप्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । अथ वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभाववान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः तदीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयताया अपि वह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या तादृशसंशयत्वघटकवह्निसामान्याभाववत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाच्च । न च स्वनिष्ठविषयतायां बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकता यद्रूपावच्छिन्ना तद्रूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् । उक्तस्थले च वह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं तेन रूपेण वह्निसामान्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् अभावव्याप्यवानित्यादौ अभावव्याप्याभावाभाववान् अभावसामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयावारणात् तत्राभावत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन बाधनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावाभावज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदत्वोभयसत्वात्। न च स्वनिष्ठविषयितानिष्ठा या बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यद्रूपावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेन कल्पनीयम् । उक्तस्थले चाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ना स्वनिष्ठविषयित्वनिष्ठप्रतिबन्धकता तस्यां बाधनिश्च-

यप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यदभावव्याप्याभावत्वा-वच्छिन्नप्रकारितात्वं तदवच्छिन्नत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्य-म तथासति महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयस्यासङ्ग्रहापत्तेः । तत्र बाध-निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमहानसीयवह्नित्वाव-च्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्निसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदक-त्वाभावादिति चेत् ।

अत्र केचित् वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निमान्—वह्नि-सामान्याभाववान् वेत्यादिसंशयस्य वह्निव्याप्याभावकोटिकत्व-सम्भवात् तदवच्छिन्नत्वाभावकोटिकसंशयस्य तदभावत्वावच्छि-न्नकोटिकत्वानङ्गीकारात् । एवञ्च तादृशसंशयस्य पक्षतात्वमिष्टमे-व । न चैवं वह्निव्याप्यात्मकवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति वाच्यम् व्याप्यवत्ताग्राहकसामग्री-काले वह्न्यभावसंशयानङ्गीकारात् व्याप्याभावाप्रकारकव्याप्यवत्त्वा-ग्रहसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् वह्निव्याप्याभाववान्न वा पर्वतः पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयसम्भवेऽपि न तत्रातिप्रसङ्गप्रसक्तिरिति वदन्ति ।

केचित्तु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकं यदव-च्छेद्यत्वं तदनवच्छिन्नस्वनिष्ठविषयतानिष्ठावच्छेदकताकप्रति-बन्धकता विशेषणीया वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निविषयता-निष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां वह्निव्याप्याभावनिश्चयप्रति-बध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छेद्यत्वावच्छिन्नत्वान्न दो-षः । एवञ्च वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निसंशयवा-रणाय साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वदलसार्थक्याभावेऽपि पर्वतत्वसा-मानाधिकरण्येन वह्नेः साध्यतास्थले पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निपर्वत-त्वसामानाधिकरण्येन वन्ह्यभावमवगाहमानस्य पक्षतात्ववारणा-य तद्दलसार्थक्यं बोध्यम् । अभावव्याप्यसाध्यकस्थले तु अभा-वव्याप्याभावाभाववान् अभावसामान्याभाववान्न वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरपि नास्ति शुद्धाभाववानिति ज्ञानीयाभावनिष्ठप्रकार-तानिष्ठं यदवच्छेद्यत्वं तस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतानव-च्छेदकतया तदनवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां स-

त्त्वादिति वदन्ति।

तन्न सत् साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशपर्यन्तस्य वैफल्यापत्तेः। साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वनिवेशेनैव पूर्वस्थले दोषविरहात्। महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान्न वेत्याकारकसंशयस्य सङ्ग्रहापत्तेश्च वह्निमानितिज्ञानीयप्रकारतानिष्ठं यदवच्छेद्यत्वं तस्य बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकतायां तदवच्छिन्नत्वाविरहात्॥२॥

अथ महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन महानसीयवह्निसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्यापि साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकत्वात्। न चोद्देश्यतावच्छेदकातिरिक्तप्रकारतावच्छिन्नत्वं प्रतिबन्धकतायां विशेषणं देयमिति वाच्यम् महानसीयवह्निमान्पर्वत इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वस्यापि सत्त्वादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकत्वेन प्रतिबन्धकताविशेषणात्। न चैवं तथानिवेशे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशकल्प एव ज्यायान् कृतं व्यापकत्वनिवेशेन गौरवादिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यधूमवान् नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरिति॥३॥

अथ पर्वतो महानसीयवह्न्यभाववानित्यादौ पर्वतो महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तिरिति। महानसीयवह्निरूपबाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतवह्निसामान्याभावत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्न—प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया महानसीयवह्न्यभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावात्। न च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकताश्रयपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमवच्छिन्नत्वान्तेन विवक्षणीयमिति वाच्यम् तथा सति पर्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्यापि अत्र पक्षतात्वापत्तेः। स्वनिष्ठवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया महानसीयवह्न्यभावरूपसाध्यवत्तानिश्चयीय-

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वघटकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वात् । न च तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतस्वनिष्ठप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वरूपमेव तादृशंप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं वक्तव्यम् उक्तसंशयनिष्ठवह्निसामान्याभावीयनिश्चयप्रतिबध्यतायां वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन महानसीयवह्नयभावरूपसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतयाप्यवच्छिन्नत्वान्नोक्तसंशयासङ्ग्रहः, स्वनिष्ठत्वविशेषणादेव पर्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति न सङ्ग्रह इति वाच्यम् तथा सत्यपि महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनपर्वतो बह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन कोटिद्वयावगाहिनः पर्वतो महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तेः । न च पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकनिरुक्तसाध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकताविवक्षणान्नोक्तदोष इति वाच्यम वह्निमत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तेः । उक्तसंशयनिष्ठवह्निमत्तानिश्चयीयप्रतिबध्यतायाः पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् । न च तादृससंशयः पक्षतैव न साध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसम्बन्धावगाहिसंशयस्यैव प्राच्यैः पक्षतात्वोपगमादिति वाच्यम् तथा सति नीलपर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितौ अवच्छेदकावच्छेदेन कोटिद्वयावगाहिनः पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वाभावप्रसङ्गोक्त्या तस्य च निरुक्तकारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन ततोऽनुमित्यापत्तेर्वज्रलेपत्वात् । न च निरुक्तसाध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नत्वं निवेश्य निरुक्तमहानसीयवह्निमत्पर्वतघटितपक्षकस्थले निरुक्तसंशयस्य पक्षतात्वं वारणीयमिति वाच्यम् एवमपि वह्निघटवत्पर्वतकालीनपर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन कोटिद्वयावगाहिनः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटविशिष्टवह्नयभाववत्ताबुद्धिं प्रति एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्निघटोभयवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया नि-

रुक्तपक्षविशेष्यकसाध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकताकप्रकारत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् निरुक्तसंशयनिष्ठाया निरुक्तप्रतिबध्यतायाः साध्यनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् ।

अत्रेदं समाधीयते। पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापिका साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकप्रकृतपक्षविषयकनिश्चयत्वव्यापिका च या प्रतिबन्धकता तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारत्वावच्छिन्नत्वमेव संशयत्वघटकप्रतिबध्यतायां निवेशनीयम् महानसीयवह्न्यभावसाध्यकस्थले महानसीयत्वाद्यवच्छिन्नवह्निसामान्याभावकोटिकसंशयस्य साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायामपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन वह्निसामान्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वसत्त्वान्नासङ्ग्रहः महानसीयवह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य स्वनिष्ठविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायामसत्त्वेन सङ्ग्रहप्रसङ्गः । न च वह्निमत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयस्यासङ्ग्रह इति वाच्यम् साध्यसाधनभेदेन पक्षतायाः कारणभावादेतादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशस्थले पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकनिश्चयत्वाव्यापकत्वानिवेशनं निष्प्रयोजनम् प्रकृतसंशयासङ्ग्रहस्तु तादृशस्थले तादृशविशेषणाभावादेव समञ्जसः । न चानुगमस्यानुपादेयतया ग्रन्थकृतैव प्रतिपादितत्वात् । न च वह्निघटवत्पर्वतकालीनः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशाविशेषणदाने घटादिविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयसङ्ग्रहप्रसङ्गः तादृशविशेषणादाने च पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयसङ्ग्रहप्रसङ्गः वन्हिसामान्याभावज्ञानीयप्रतिबन्धकताया अपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् अगत्या तत्र साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताभिन्ननिष्ठप्रकारतात्वावच्छेदकताकान्यत्वं निवेश्य तद्दोषस्य वारणीयत्वात् घटविशिष्टवह्निमान्नवेति संशयप्रतिबन्धकताया वह्नित्वावच्छि-

न्नप्रकारताभिन्ननिष्ठयत्त्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नावच्छेदकताक-त्वात् तादृशसंशयसङ्ग्रहाप्रसङ्गादिति सङ्क्षेपः ॥ ३ ॥

अथ बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि वह्निव्याप्याभाववान् पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिर्दुर्वारा तादृशसंशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वावच्छिन्नाविशेष्यत्वं तस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेन तादृशाविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावत्त्वात् । बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकं यत्स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबध्यत्वनिवेशेन तदुद्धारणेऽपि महानसीयवह्निसाध्यकस्थले पर्वतो महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इत्याकारकसंशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तिः । बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं यन्महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वं तदवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य तादृशसंशयेऽसत्त्वादिति चेन्न बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकस्वनिष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्योक्तत्वात् । तथा च बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकं यत्स्वनिष्ठवह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य तादृशसंशयेऽभावात् । अथ तथापि वह्निव्याप्याभावाभावत्वेन वह्नित्वेन च वह्न्यवगाहि—वह्निव्याप्याभावाभाववह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयेऽतिव्याप्तिः बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतं यत् स्वनिष्ठवह्निव्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यतावत्त्वात् । न च बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकताभिन्नं यत्स्वनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वं विवक्षणीयम् तादृशसंशये बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकं यत्स्वनिष्ठवह्निव्याप्याभावाभावाभावत्वनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकताकप्रतिबध्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तत्रातिव्याप्तिवारणेऽपि तावतापि अभावव्याप्यसाध्यकस्थले अभाववान् अभावव्याप्याभावाभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयेऽति-

व्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशसंशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकी-भूतं यत्स्वनिष्ठाभावत्वनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धक-तानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वादिति तु विभावनीयम्॥

अन्ये तु वह्निव्याप्याभावाभाववह्निमान् वह्निसामान्याभाववा-न् वा पक्ष इत्याकारकसंशयवारणाय विषयतानिष्ठबाधनिश्चय-प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानि-रूपकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं विवक्षणीयम्। न च महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामा-न्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयासङ्ग्रहापत्तिः बाधनिश्चय-प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं यन्महानसीयवह्नित्वाव-च्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वं तद-वच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य तादृशसंशयेऽभावादिति वाच्यम् महानसीयत्वनिष्ठावच्छेद-कताभिन्नं सद्वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नं यदवच्छेदावच्छेदक-त्वं तदनिरूपकं यद्विषयत्वं तन्निरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयताशा-लिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति महानसीयत्ववह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताक-प्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य लाघवानुरोधेन व-क्तव्यतया तादृशसंशये तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्व-स्याक्षतत्वात्। नचैवं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोक्तौ क्व लाघव-मिति वाच्यम् वह्न्यभावप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-तोक्तौ इदं ज्ञानं महानसीयवन्ह्यभाववति महानसीयवह्निप्रकारकं चत्वरीयवह्न्यभाववति चत्वरीयवह्निप्रकारकमित्याद्यननुगतानन्त-व्यक्तीनामुत्तेजकत्वापेक्षया तादृशप्रतिबन्धकतायां महानसीयव-ह्न्यभाववति महानसीयवह्निप्रकारकमित्यनुगताप्रामाण्यज्ञानत्वमा-त्रावच्छिन्नस्योत्तेजकत्वे महालाघवादित्याहुः।

तन्न मनोरमम्। तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोक्तमहानसी-यवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयसङ्ग्रहसत्त्वात् तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रति-बन्धकत्वनिवेशस्य सन्दर्भविरोधापत्तेरिति दिक्।

केचित्तु बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतानवच्छेदकत्वाव-च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वनिवेशे तादृशसंशयवार-

णसम्भवः तादृशसंशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतानवच्छेदकं यद्वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायाः सत्त्वादित्याहुः।

तदसत् साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतिबध्यतायां निवेशस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नवेति संशयस्य बाधनिश्चयप्रतिबध्यतानवच्छेदकं यन्महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्त्वेन तद्वारणसम्भवात् महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयापत्तेश्चेति।

यत्तु बाधनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायां स्वनिष्ठविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकस्वनिष्ठविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वोक्तौ वह्निव्याप्याभाववह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयवारणसम्भवः वह्निव्याप्याभावनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायाः स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतं यद्वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयत्वन्तदवच्छिन्नत्वाभावादिति।

तत्तुच्छम् महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयासङ्ग्रहापत्तेः। महानसीयवन्ह्यभावनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतायाः स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतं यत् स्वनिष्ठवन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयित्वं तदवच्छिन्नत्वाभावात्। न च महानसीयवह्निप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वन्ह्यभावविषयत्वावच्छिन्नत्वसम्भव इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वह्न्यभावप्रकारकनिश्चयेऽसत्त्वात् तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाप्रवेशे महानसीयवह्निसाध्यकस्थले वह्निमान्नवेति संशयस्यासङ्ग्रहापत्तेरिति दिक्।

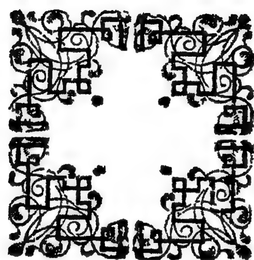
केचित्तु स्वनिष्ठविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकाविषयत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् अतो न तादृशसंशयेऽतिव्याप्तिः। न च बाधनिश्चय-

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं स्वनिष्ठविषयितायामनर्थकमिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान् वह्निव्याप्याभावात्मकवह्न्यभाववान् वा पक्ष इत्यादिसंशयवारणाय तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । न च तथापि तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमनर्थकमिति वाच्यम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावाभावात्मकवह्निव्याप्याभाववान् वह्निव्याप्याभावव्याप्यवान् वा पक्ष इत्यादिसंशयवारणाय तन्निवेशादित्याहुः ।

तत्तुच्छम् वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्याभावाभाववह्निमान् वह्निव्याप्याभावव्याप्यात्मकवह्न्यभाववान् वा पक्ष इत्याकारकस्य च संशयस्य तथापि वारणासम्भवादिति ध्येयम् ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं
पक्षतागादाधरीक्रोडपत्रम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

परामर्शगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

इदानीमपि विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपादकत्वस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमिति भट्टाचार्येण व्याख्यातम्। तस्यायमाशयः तथा च विशिष्टपरामर्शस्य कारणतावच्छेदकत्वोपपादकत्वरूपलक्षणोपपादकत्वम् उपोद्घातादिपञ्चकभिन्नत्वसङ्गतित्वरूपप्रसङ्गत्वं सूचितम् । पक्षतानिरूपितत्वञ्च तन्निरूपितविषयताकज्ञानानुकूलव्यापारानन्तरार्थकेन तदभिधानान्तरेण घटितस्य सङ्गतिसामान्यलक्षणस्य घटकविषयितायां निरूपितत्वसत्त्वेन विशिष्टसङ्गतावपि तज्ज्ञेयम् ।

केचित्तु पक्षताशरीरप्रविष्टतल्लिङ्गकत्वस्य तत्परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितार्थकतया पक्षतोपपादकत्वमित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।

पक्षताशरीरे कारणताप्रवेशस्याप्रमाणिकत्वादव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन परामर्शविशिष्टस्यैव निवेशादित्याद्युक्तम् ॥ १ ॥

अत्र तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्तितादृशप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारवारकप्रमानिवेशवैयर्थ्यम् इति गादाधरी ।

नच तादृशस्मरणावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वस्य तात्पर्यग्राहकतया प्रमापदसार्थक्यमिति वाच्यम् तथात्वेपि प्रमाणव्यवहारविषयताप्रयोजकशरीरे प्रमाया निवेशासम्भवात् तथाचानुभवघटितधर्मस्यैव तादृशविषयताप्रयोजकतायाः सम्प्रदायसिद्धतया तदनुरोधेन मूलकृताऽनुभवार्थकप्रमापदमुपात्तमिति भावः । न चैतदनुरोधेन प्रमापदमुपात्तमिति वाच्यम् संस्कारस्यैव वारकतयाऽनतिप्रयोजनकत्वात् वक्ष्यमाणरीत्या निर्वाहेण संस्कारवारकत्वसम्प्रदायसिद्धत्वोभयोरेव निष्प्रत्यूहत्वमिति भावः ॥ २ ॥

यदसाधारणमित्यस्य स्वानिरूपितमनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपिता या जन्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणीभूता या अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिस्तद्घटितधर्मावच्छिन्ना या बहिर्विषयकानुभवनिष्ठकार्यता तन्निरूपकत्वमापादकदलसमुदायोऽर्थो भट्टाचार्येण कृतः।

तदुपरि शङ्कते । अथ विशिष्टपरामर्शे व्यभिचारः तस्यापि तादृशानुमितित्वरूपजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपकत्वात् । न च परामर्शस्य कार्यतावच्छेदकं नानुमितित्वं किन्त्वव्यवहितोत्तरत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परामर्शविशिष्टत्वमेव तस्य तादृशजातित्वाभावान्न व्यभिचार इति वाच्यम् परामर्शस्यापि अव्यभिचारज्ञानात्मकतयाऽनुमितित्वावच्छिन्नम्प्रति व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कारणस्य कारणतामादाय व्यभिचारतादवस्थ्यात् । न च मनस्त्वेन कारणत्वमिति निष्कृष्टमतानुसारेणैव तदिति वाच्यम् तथा सत्यापाद्यस्य प्रमाणस्य व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वपर्यवसितस्य शरीरे फलोपधायकत्वनिवेशव्यावृत्तेः व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादायेष्टापत्तेश्च वारणायानुमित्यनात्मकव्याप्तिस्मरणस्य पक्षत्वानुसरणस्य वैयर्थ्यात् इति चेन्न स्वानिरूपितेत्यस्य स्वावृत्तिविषयत्वाभावमात्रनिरूपितान्यत्वार्थकत्वान्न परामर्शे व्यभिचारः तथाहि स्वावृत्तिविषयता तु केवलव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नविषयतैव तद्भाववान् विशिष्टपरामर्शः तन्मात्रनिरूपितत्वाभाववती व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमेवानुमितित्वमतो न तादृशजातिमादाय व्यभिचारः । न च शुद्धव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नविषयतापि परामर्शवृत्तिरिति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् निरूपकभेदेन विषयताभेदात् ।

केचित्तु तादृशबहिर्विषयकप्रमामात्रवृत्तिकार्यतायां प्रत्यक्षवृत्तित्वानिवेशान्न व्यभिचार इत्याहुः । तन्न अनुमानादिप्रामाण्यस्यासङ्ग्रहापत्तेरिति मनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपितत्वदलवैयर्थ्यादिति चेन्न स्वावृत्तिविषयतावदनिरूपितं यत् कार्यत्वं तदन्यकार्यतायाः स्वानिरूपितकार्यतापदेन विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

"न चानुमितिं प्रति व्याप्यज्ञानमेवानुमितिहेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चे-ति"मूलस्य लाघवादवच्छेदकलाघवात् आवश्यकत्वात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादित्यपि पाठः । उपजीव्यत्वञ्चात्र व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यासम्भवात् । एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादिति भावः" इति दीधितिकृता निष्कृष्टोऽर्थः कृतः । तत्र "ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या नैयायिकानां नाभिमतसिद्धिरित्याशयं पूरयति एवञ्चेति । व्याप्तिज्ञाने व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताज्ञानशून्यकालेऽनुमितिवारणाय क्लृप्तकारणतायामेव पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकमन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रस्थितमवच्छेदकलाघवादिति तथाप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेदकत्वासिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिवृद्धिश्च निष्प्रत्यूहैवेति" भट्टाचार्येण व्याख्यातः ।

अथानुमितौ व्याप्तिज्ञानत्वं वा पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वञ्च, तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदक एव पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वादिकम् इत्थञ्च व्याप्तिज्ञानत्वपक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वयोर्भिन्नतया व्याप्तिज्ञानकारणतायां पक्षधर्मताविषयकत्वासम्भवात् क्लृप्तव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया अवच्छेदकाभिवृद्धिकल्पनं दीधितिकृतमसङ्गतमेव । न च कारणताया अनतिरिक्तत्वमतेनेदमिति वाच्यम् । कल्पनालाघवस्यानतिरिक्तत्वेमतेऽसम्भवात्तदभिप्रायवर्णनाशक्यत्वात् ।

अत्रेदं समाधानम् । तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितया तादृशकारणतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्तिज्ञानत्व-

वत्त्वमेव कारणत्वम् एवञ्च पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिज्ञानत्वाव-च्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याक्षतनतया तादृशकारणताभिप्रायेणावच्छे-दकाभिवृद्धिकल्पनादिति ॥ ४ ॥

यदसाधारणमित्यादिव्याप्तौ आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधा-रणकारणत्वम् तच्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वं व्यापार-निवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने आपाद्यविरहनिर्वाहः असाधा-रण्यनिवेशादापादके शरीरादिवारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्य-मिति फलोपधाननिवेशात् व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूप-योग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनुमित्युपधायकस्य तस्य पक्षत्वादिति गादाधरी । तत्र फलोपहितव्यापारवदसाधारणकारणत्वमेवापाद्यद-लनिष्कर्षार्थः । अथ फलोपहितस्वरूपयोग्यत्वरूपकारणत्वघटितव्या-पारवत्त्वेनेष्टापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च व्यापारशरीरे फलोपहितत्वनि-वेशान्नेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तावता अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञाने इष्टापत्तिवारणसम्भवात् पृथक्फलोपहितत्वस्य कारणतांशे निवे-शवैयर्थ्यादिति ध्येयम् । सामानाधिकरण्यनिवेशाद्घटाकाशवृत्ति-द्वित्वादौ न तादृशकार्यकारणभावस्य व्यभिचारः । न च तथापि घटात्मवृत्तिद्वित्वे व्यभिचार इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यघट-कतदधिकरणत्वस्य उपलक्षणतया वृत्तित्वस्य विशेषणतया नि-वेशादुपलक्षणतया निवेशाद्विनश्यदवस्थपरामर्शमादाय न दो-ष इति ॥ ५ ॥

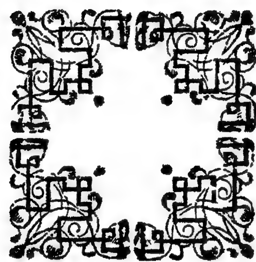
यदसाधारणं सहकार्यासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति त-देव हि प्रमाणान्तरमित्यत्र प्रमाणान्तरत्वं तदर्थविशेष्यकतदर्थप्र-कारकमानसामान्यप्रमाफलोपहितकारणत्वम् । अनुमितिकारण-त्वमादायेष्टापत्तिवारणाय विशेष्येऽर्थविशेषः कृतः निरुक्तपरामर्श-कारणत्वमादायेष्टापत्तिवारणाय व्यापारत्वगर्भकारणत्वनिवेशः । न च मानसामान्येति विशेषणं व्यर्थम् मानसपरामर्शरूपप्रमामादा-येष्टापत्तेर्व्यापारनिवेशेनैव वारणादिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिस्मरण-द्वितीयक्षणे तन्निर्विकल्पकं तदा तदनुव्यवसायात्मकः परामर्शः प-श्चात् वन्ह्यनुमितिस्तत्र व्याप्तिस्मरणे इष्टापत्तिवारणाय तत्सार्थक्यात् तत्र व्याप्तिस्मरणस्य परामर्शं प्रति निर्विकल्पकद्वारा कारणत्वात् फलोपधायकत्वाच्च । नच तस्य पक्षबहिर्भाव इति वाच्यम् । तत्रा-

पि गत्यन्तराभावेन व्याप्तिस्मरणं मानसं जनयित्वाऽनुमितिः सम्पादनीयेत्यस्य नैयायिकानुमततया तत्पक्षबहिर्भावासम्भवात् । नच तथापि फलोपधाने विशेष्येऽर्थ इति वाच्यम् । यत्र व्याप्तिविशिष्टे हेतुमत्तापक्षतापर्याप्तिकतत्पदस्मरणात्मकव्याप्तिस्मरणं ततो मानसपरामर्शक्रमेणानुमितिस्तत्र व्याप्तिस्मरणस्य तत्पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दात्मकपरामर्शरूपयोग्यतामादायेष्टापत्तिवारणायेत्यादिकं बोध्यम् ।

व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वाख्यम् अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरुच्यते मीमांसकेन । अत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं च व्याप्यतावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्यम् । तेन वह्निव्याप्यं द्रव्यं द्रव्यत्ववान् ह्रद इत्यादिज्ञानोत्तरं ह्रदो वह्निमान् इत्याद्यनुमित्यापत्तेः भट्टाचार्यस्य व्याख्यायामियमनुपपत्तिः वह्निव्याप्यं द्रव्यं द्रव्यत्ववानित्यादिज्ञानात् ह्रदो वह्निमानित्यनुमितेरसम्भवे विषयबाधाभावत्वेन विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्यपि हेतुत्वात् कथं तन्निराकरणायावच्छेदकत्वावच्छेदेन तन्निश्चयत्वमूहनीयमिति कविकाव्ये ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं परामर्शगादाधरीकोडपत्रम् ।

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितम्

अवयवगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

ॐ कालिकायै नमः । तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपिता शाब्दज्ञाननिष्ठा या या जनकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वं न्यायत्वमिति भट्टाचार्याः । यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशाब्दज्ञाननिष्ठा या यत्किञ्चिज्जनकता तदवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रतिज्ञाद्येकैकमात्रविषयकज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वं प्रतिज्ञाद्येकैकमात्रवृत्तिसमुदायत्वेऽप्यक्षतमिति प्रतिज्ञाद्येकैकावयवेऽतिव्याप्तिः न्यायवृत्तिसमुदायत्वे च तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वासत्त्वान्न्यायमात्रेऽसम्भवो वा स्यादतो या या जनकतानिवेशः । तथाच प्रत्येकवृत्तिसमुदायत्वस्य तावज्जनकतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वाव्यापकत्वान्न दोषः । ननु कस्या अपि विषयतायास्तावज्जनकतावच्छेदकत्वाभावादुक्तलक्षणासंभव इति चेन्न यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशाब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वे तात्पर्यात् । व्यापकत्वञ्च स्वनिरूपितविषयत्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

समानार्थकविभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिविषयकज्ञाननिष्ठजनकतामादाय व्यापकत्वानुपपत्तिरतः शाब्दबोधसमानानुपूर्वीकनानावाक्यविषयतानामनुगतैकरूपेणैव कारणतावच्छेदकत्वात्तादृशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशाब्दज्ञानंनिष्ठजनकतात्वव्यापकज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकत्वं न न्यायवृत्तिसमुदायत्वस्येत्यसम्भवादतः शाब्दज्ञाने यत्किञ्चित्त्वं निवेशितम् भट्टाचार्येण । न चैवं यत्किञ्चित्त्वनिवेशादननुगम इति वाच्यम् तादृशशाब्दबोधविशिष्टज्ञानविशिष्टसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रथमवैशिष्ट्यं व्यापकत्वसम्बन्धेन । व्याप्यताघटकसम्बन्धः स्वनिष्ठजन्य-

तानिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वम् । व्याप्यताघटकसम्बन्धश्च स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वम् । द्वितीयवैशिष्ट्यमपि व्यापकत्वसम्बन्धेनैव । तत्र व्याप्यत्वं स्वनिरूपितवस्तुनिष्ठविषयतासम्बन्धेन, व्यापकता च स्वरूपसम्बन्धेनेति ध्येयम् ॥ १ ॥

अत्र शब्दज्ञाननिष्ठेत्यनुक्तौ व्याप्यताज्ञानादिकारणतामादाय व्यापकताभङ्गेनासम्भवः । न च न्यायविषयकसमूहालम्बनयोग्यताज्ञानमादाय लक्षणं सङ्गमनीयमिति वाच्यम् यन्न्यायविषयकसमूहालम्बनं न जातं तत्राव्याप्तेरपरिहारत्वात् । नचैवमपि समूहालम्बनस्थले योग्यतादिविषयकशब्दविषयकसमूहालम्बनज्ञाननिष्ठकारणतामादाय तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् शब्दज्ञाननिष्ठ इत्यनेन शब्दत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया विवक्षितत्वात् । नचैवमपि यत्र वस्तुत्वस्य साध्यत्वं तत्र न्यायेऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । शब्दज्ञाननिष्ठ इत्यत्र निश्चयत्वावच्छिन्नकारणताया उक्तत्वात । योग्यताज्ञानस्य संशयसाधारणज्ञानत्वेनैव हेतुतया योग्यताज्ञानकरणताया अन्यथात्वात् । नच तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वस्तुविशिष्टवस्तुसाध्यकस्थले विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतामादायाव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् शब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वस्यापि जनकतायां निवेशनीयत्वात् ॥ २ ॥

अत्रावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकतालाभाय कोटिप्रविष्टेत्युक्तम् । अन्यथा शब्दज्ञाननिष्ठा तादृशी या या जनकता तदन्तर्गतानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः साक्षादवच्छेदकीभूतविषयत्वाप्रसिद्ध्या न्यायमात्रेऽसम्भवापत्तेः । यदि चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं न मन्यते तदा शब्दज्ञाननिष्ठजनकत्वं विषयत्वावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयम् इति ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतामादाय न दोषः । अथ तादृशी या या जनकता प्रत्येकं तत्तदवच्छेदकविषयतासमानाधिकरणवस्तुसमुदायत्वनिवेशेनैव एकदेशवृत्तिसमुदायत्वमादायातिप्रसङ्गवारणसम्भवे व्यर्थं व्यापकत्वनिवेशनामिति आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्यानुपूर्वीघटकतावद्वस्तुविषयतानां निरूप्यनिरूपकभावापन्नानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावेन प्रत्येकविषयतात्वेनैव कारणतावच्छेदकतया एक-

देशवृत्तिसमुदायत्वस्य ताद्दशसकलकारणतावच्छेदकविषयतासामानाधिकरण्याभावादिति चेन्न अनन्तसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया व्यापकतानिवेशस्यैव लघुत्वात् । अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वास्वीकारे निरुक्तसकलजनकतान्तर्गताया आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः पत्वादिनिष्ठनिरूप्यनिरूपकभावापन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नजनकतायाश्चावच्छेदकीभूतविषयत्वसामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वे सत्त्वादसम्भवापत्तेश्च । एतेन ताद्दशयत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितशब्दज्ञाननिष्ठजनकतात्वव्यापकसमुदायत्वमेव न्यायत्वमस्तु व्यापकता च स्वसमानाधिकरणविषयत्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनत्युक्तौ अनन्तसामानाधिकरण्यनिवेशकृतगौरवाभावात् द्विधाव्यापकतानिवेशो व्यर्थ इत्यपि परास्तम । न च वस्तुविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता इत्युक्तयैव ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः पत्वादिनिष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नजनकतायाश्च वारणसम्भव इति वाच्यम् एवमपि निरुक्तसकलजनकतान्तर्गताया आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना वस्त्ववगाहिभ्रमीयवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नजनकताया अवच्छेदकीभूतविषयतासामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वेऽसत्वादव्याप्तदुर्वारत्वात् । अत एव जात्यवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता इत्युक्तौ आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना वस्त्ववगाहित्वावच्छिन्नजनकतावारणसम्भव इत्यपि समाहितम् ताद्दशध्वंसत्वादिना जातिमवगाह्य ताद्दशजात्युपरागेण वस्तुविषयकज्ञानीयजात्यवच्छिन्नवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नजनकतामादायाव्याप्तितादवस्थ्यात् । न चोक्तभ्रमीयवस्तुविषयत्वावच्छिन्नजनकताया निरुक्तजनकतान्तर्गतत्वेपि तदवच्छेदकीभूता या आनन्तर्यघटकध्वंसत्वादिना न्यायघटकवस्त्त्वावगाहिभ्रमीयविषयता तत्सामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वे सत्त्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् यत्र ध्वंसत्वादिना न्यायघटकवस्तुभ्रमोऽप्रसिद्धस्तत्राव्याप्तितादवस्थ्यात् । स्वमते यत्किञ्चिज्ज्ञाने भ्रमान्यत्वविशेषणस्यैव भवतापि निरुक्ता या या जनकता तदवच्छेदकीभूतविषयतायां भ्रमानिरूपितत्वस्यावश्यंवाच्यतया भ्रमज्ञानीयविषयतासामानाधिकरण्यमुपादाय लक्षणगमनसम्भवाच्च । अन्यथा पूर्वपूर्ववस्तुविशिष्टचरमवस्तुत्वपुरस्कारेण न्यायघटकचरमवस्त्व-

नवगाहिभ्रमीयविषयतामादाय न्यायघटकचरमवर्णस्त्वाद्यघटिततद्घटकवस्तुसमुदायन्यायैकदेशेऽतिव्याप्तेस्तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्य न्यायत्वेऽसत्त्वात् अव्याप्तेर्दुर्वारत्वापत्तः । भ्रमानिरूपितवस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्ना या या जनकता प्रत्येकं तत्तदवच्छेदकीभूतभ्रमानिरूपितविषयतासामानाधिकरण्योक्तौ च लाघवानवकाश इति ध्येयम् । तथाऽवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वस्वीकारे न्यायघटकयद्भागस्य प्रत्येकमर्थबोधकत्वम् । तत्तद्भागघटकैकवस्तुघटितसमुदायत्वस्यापि निरुक्तावज्जनकतावच्छेदकविषयतासामाधिकरण्यात्तादृशसमुदायत्ववत्यातिव्याप्तिः तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्य न्यायत्वे सत्त्वादसम्भवो वा स्यादतो नोक्तप्रकारः साधीयान् । न च निरुक्ता या या जनकता तन्निरूपितत्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयविषयतासामानाधिकरण्योक्तौ नोक्तदोषः, अवच्छेदकतावच्छेदकविषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावादिति वाच्यम् तथासति निरुक्तजनकतान्तर्गता या पत्वादिनिष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नजनकता तन्निरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयविषयतासामानाधिकरण्यस्य न्यायत्वेऽसत्त्वादसम्भवापत्तेः । अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वस्वीकारे वस्तुनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य जनकताविशेषणत्वेपि अप्रतीकारादिति ध्येयम् ॥ ३ ॥

अथ यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितजनकतावच्छेदिका यत्किञ्चिज्ज्ञानीया वस्तुनिष्ठा या या विषयता प्रत्येकं तत्तत्समानाधिकरणसमुदायत्वविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये व्यापकतानिवेशो व्यर्थ इति । न चानन्तसामानाधिकरण्यनिवेशे गौरवमिति वाच्यम् यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयवस्तुनिष्ठविषयतात्वव्यापकसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यापकता च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनेति । न च यत्किञ्चित्पदेन प्रतिज्ञामात्रविषयकज्ञानमादाय प्रतिज्ञायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशशाब्दबोधविशिष्टसमुदायत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च व्यापकत्वसम्बन्धेन । अत्र व्याप्यत्वं स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस्वाव्यवहितपूर्ववर्तिज्ञानीयवस्तुनिष्ठविषयतात्वोभयसम्बन्धेन ।

व्यापकता च स्वाश्रयवस्तुवृत्तित्वसम्बन्धेनेति चेत् । अत्राहुः—

यत्र स्थलविशेषे यन्न्यायविषयकज्ञानोत्तरं तादृशबोधो न जातस्तत्राव्याप्तिः तज्ज्ञानीयविषयतायां स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि स्वाव्यवहितपूर्वज्ञानीयत्वाभावेन तादृशसमुदायस्य शाब्दबोधविशिष्टत्वाभावादित्युक्तप्रकारो न सम्यक् । नच तवापि तत्रागतिरिति वाच्यम स्वमते न्यायान्तरजन्यबोधमादायैव तत्र लक्षणगमनादिति ध्येयम् । नच तादृशी या या जनकता तत्तदाश्रयीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ किमवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वनिवेशनेति वाच्यम् यादृशन्यायविषयकज्ञानं नियताप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमेव जायते तादृशन्यायाव्याप्तिप्रसङ्गात्तादृशसमुदायत्वस्य तादृशशाब्दबोधनिरूपितजनकतावज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वाव्यापकत्वात् । स्वमते चाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञाने जनकत्वस्यासत्त्वेऽपि जनकतावच्छेदकाविषयतासत्त्वान्नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ४ ॥

वाक्यान्तरसाधारणसमुदायमादाय वाक्यान्तरसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वं निवेशितं भट्टाचार्येण । अथात्र निरुक्ता या या जनकता तत्तदवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवस्तुत्वसमानियतसमुदायत्वनिवेशेनैव उपपत्तौ व्यर्थं तादृशन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वनिवेशनमिति चेन्न समानियतत्वनिवेशे यत्किञ्चित्पदेन न्यायद्वयविषयकज्ञानमेकन्यायघटकप्रतिज्ञाऽपरन्यायघटकसमुदायविषयकज्ञानञ्चादाय न्यायद्वये एकन्यायघटकप्रतिज्ञाघटितापरन्यायात्मकसमुदाये चातिव्याप्त्यापत्तेरिति । यत्र च न्यायद्वयविषयकज्ञानमेव नियमतो जायते तत्र तादृशन्यायद्वये न्यायत्वमिष्टमेव । एतेन स्वाश्रयीभूतयत्किञ्चित्प्रतिज्ञाद्यव्यहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्ति यद्यत्स्वं तदन्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया तेनैवोक्तन्यायद्वयादावतिव्याप्तिवारणसम्भवे व्यर्थं न्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वविशेषणम् । यत्किञ्चित्त्वनिवेशात्प्रतिज्ञाचरमवस्तुहेतूदाहरणोपनयनिगमनप्रतिज्ञावृत्तिसमुदायत्ववति नातिव्याप्तिः तादृशसमुदायत्वस्य च स्वाश्रयीभूतचरमप्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेतुवृत्तित्वादिति परास्तम् । यत्र नियमतो न्यायविषयकं ज्ञानं जायते तत्र न्यायद्वयाव्याप्तिभि-

या स्वाश्रयीभूतयत्किञ्चित्प्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्ति-यद्यत्त्वं तदन्यत्वानिवेशायोगात् । प्रतिज्ञाचरमवस्तुघटितोक्तसमुदायवारणन्तु स्वव्याप्यप्रतिज्ञात्वाश्रयाव्यवहितोत्तरत्वशून्यत्वनिवेशादेव सम्भवतीति ध्येयम् ॥ ५ ॥

एकैकन्यायघटकं यत्प्रतिज्ञाद्येकैकवाक्यं तत्समुदायातिव्याप्ति-वारणाय स्वाश्रयीभूतयत्किञ्चित्प्रतिज्ञाद्यव्यवहितोतरत्वशून्यहेत्वादिवृत्ति यद्यत्समुदायत्वं तदन्यत्वेन निरुक्तसमुदायत्वं विशेषितं भट्टाचार्येण । तस्य च स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वशून्यत्वानतिरिक्तवृत्ति यद्धेतुत्वं तत्समानाधिकरणं यद्यत्समुदायत्वं तदन्यत्वमिति तु निष्कृष्टार्थः । तेन न्यायत्वरूपसमुदायत्वस्य स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेतुत्वाश्रयहेतुघटकद्वितीयादिवस्तुवृत्तित्वेऽपि नासम्भवः । नन्वेकैकन्यायघटकप्रतिज्ञाद्येकैकवाक्यघटितसमुदायत्वस्य स्वव्यभिचारित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तादृशसमुदायत्वविशिष्टान्यत्वरूपसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वविरहादेवातिव्याप्तिवारणसम्भवे व्यर्थं स्वाश्रयप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरेत्यादिविशेषणमिति चेत्, अत्राहुः—

स्वसामानाधिकरण्यमपहाय स्वव्यापकत्व-स्वव्यभिचारित्वोभयसम्बन्धेन तादृशसमुदायत्वविशिष्टान्यत्वरूपमेव न्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वं वाच्यम् अन्यथा न्यायत्वरूपसमुदायत्वस्यापि पञ्चन्यायघटकप्रतिज्ञादिपञ्चगततादृशसमुदायत्वसामानाधिकरण्यघटितन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वासत्त्वादसम्भवापत्तेः । तथा च पञ्चन्यायघटकप्रतिज्ञादिपञ्चगतसमुदायत्वस्यापि व्यापकताघटितन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वस्याक्षततया तादृशसमुदायातिव्याप्तिरतः स्वाश्रयप्रतिज्ञेत्यादिविशेषणम् । न चासम्भववारणायानिरूपकत्वप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तसमुदायत्वमेव तादृशभेदकूटवत्त्वेनैव निवेश्यतां तावतैव नानान्यायघटकप्रतिज्ञादिपञ्चगतसमुदायत्वस्य तादृशभेदकूटवत्त्वविरहेण तन्निष्ठन्यूनवृत्तित्वनिरूपकत्वेपि न्यायत्वस्य न क्षतिः, न वा नानान्यायघटकप्रतिज्ञादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिः तादृशपञ्चगतसमुदायत्वस्य तादृशभेदकूटवन्निष्ठन्यूनवृत्तितानिरूपकत्वादिति किं व्यापकताघटितन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वानिवेशानिबन्धनातिव्याप्तिवारणार्थमनुयोगिनि भेदकूटनिवेशनेति वाच्यम् प्रति-

योगिनि भेदकूटनिवेशेऽव्यसम्भवभिया न्यूनवृत्तित्वस्य सामानाधिकरण्यघटितत्वघ्रौव्ये न्यायत्वासमानाधिकरणसमुदायत्ववति व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणायाऽनुयोगिन्यपि तादृशभेदकूटनिवेशस्यावश्यकत्वे लाघवानवकाशात् स्वमते तु व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिवारणाय व्युत्क्रमप्रतिज्ञादिवृत्तिसमुदायत्वभिन्नत्वं स्वतन्त्रमनुपादेयमेवेति ध्येयम् ।

अत्र नञ्द्वयानन्तर्भावेन स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसमुदायत्वस्यानुयोगिनि स्वत्वानन्तर्भावेनाननुगमान्न लक्षणघटकता नञ्द्वयान्तर्भावे तु प्रतियोगिनि स्वत्वान्तर्भावान्नाननुगम इति ॥ ६ ॥

उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वमिति शिरोमणिः । नैवम् स्वाश्रयप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्ति यद्यत् तदन्यत्वस्य समुदायविशेषणत्वे तात्पर्यात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिपञ्चनिष्ठस्य नानान्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिपञ्चनिष्ठस्य च समुदायत्वस्य तत्तदन्यत्वविरहान्नातिप्रसङ्गः । एवञ्च घटमानयेत्यादिवाक्यवृत्तिसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञादिवृत्तित्वरूपं समुदायत्वविशेषणमपि सार्थकमित्यवधेयमिति भट्टाचार्येणोक्तम् । अत्र सन्दर्भविरोधः । तथाहि—एवञ्चेत्यादिग्रन्थेन पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिदोषः विशेष्यदलासार्थक्यञ्चेति दोषद्वयमायातीति भावार्थो न सङ्गच्छते तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपोचितानुपूर्वीकत्वनिवेशेऽपि न्यायघटककतिपयवस्तुसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञादिपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मपञ्चकव्यापकत्वरूपस्य विशेष्यदलस्य सार्थक्यसम्भवात् असम्भवभयेन तादृशानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकवस्तुत्वव्यापकतानिवेशायोगात । समानानुपूर्वीतावन्न्यायघटकवस्तूनामेव तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।

अत्र केचित् । अवच्छेदकावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वे तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपहाय तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारकनिश्चयत्वसमानियतकारणतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयतानिरूपकत्वमेवोचितानुपूर्वीकत्वं वाच्यम् तथा च तादृशकारणतावच्छेदकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयतानिरूपकवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वानिवेशेनैव एकदेशवृत्तिसमुदायत्ववारणसम्भवे प्रति-

ज्ञादिपञ्चवृत्तित्वरूपंविशेष्यदलवैयर्थ्यसम्भावना भवतीति न एवं-ञ्चेत्यादिग्रन्थविरोध इत्याहुः।

यत्तु एवञ्च घटमानयेत्यादिवाक्यवृत्तिसमुदायत्ववारणाय घ-टमानयेत्यादिवाक्यसाधारणप्रतिज्ञादिपञ्चवृत्तिसमुदायत्ववारणाय च प्रतिज्ञादिवृत्तित्वविशेषणं तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वा-निरूपकत्वविशेषणं च सार्थकमित्यर्थे एवंचेत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्य-मिति। तच्चिन्त्यम् ॥ ७ ॥

अथ प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मपञ्चकव्यापकत्वमित्यत्र प्रतिज्ञात्वादिपञ्चधर्मव्यापकत्वनिवेशेनापि सामंजस्ये किं पर्याप्त्यव-च्छेदकनिवेशेनेति चेन्न प्रतिज्ञात्वादेः स्वनिष्ठानुमित्यन्यूनानतिरिक्त-विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकयत्किञ्चि-ज्ज्ञानीयाविषयताश्रयवस्तुत्वव्यापकसमुदायत्वत्वसम्बन्धेन सक-लप्रतिज्ञादिसाधारणप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानवत्त्व-रूपत्वेन कस्यचिदपि न्यायत्वस्य तादृशप्रतिज्ञात्वादिव्यापकत्वाभावे-नासम्भवभिया प्रतिज्ञात्वादिधर्मपञ्चकव्यापकतानिवेशायोगात्। न च सर्वसाधारणप्रतिज्ञात्वस्यैक्येन यत्किञ्चित्प्रतिज्ञादिवृत्तिसमुदायत्व-स्य तादृशप्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यनवच्छेदकतया तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् यत्किञ्चित्प्रतिज्ञादावपि प्रतिज्ञात्वादिव्यवहारबलात्तत्समु-दायत्वस्यापि तादृशप्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वादिति ध्येयम्।

न चैवमपि प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मसामान्यव्यापक-त्वस्य न्यायत्वेऽसत्त्वात्तादृशधर्मसामान्यव्यापकतानिवेशायोगः, प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतानिवेशे च तादृशधर्मस्य विषयतात्मकतया विषयतायाश्च वस्तुभेदेन भेदात् प्रतिज्ञादिघटकीभूतवस्तुवृत्तिपञ्चविषयतामादाय वस्तुपञ्चकेऽति-व्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकतावि-शिष्टसमुदायत्वस्य विवक्षितत्वात्। वैशिष्ट्यञ्च व्यापकतासम्बन्धे-न,व्याप्यताघटकसम्बन्धश्च स्वनिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धेनेति ध्येयम्।

वस्तुतस्तु प्रतिज्ञात्वादेर्वाक्यभेदेन नानात्वाद्यत्किञ्चित्प्रतिज्ञा-त्वादिव्यापकत्वमेव निवेशनीयम् यत्किञ्चित्प्रतिज्ञात्वादिव्यापकता-लाभायैव च पर्याप्त्यवच्छेदक इत्युपादानमपीति न काप्यनुपपत्ति-रिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

वस्तुतस्तु कल्पे तादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकविषयताकत्वरूपं न्यायान्तर्गतत्वं भट्टाचार्येण विवक्षितम्। अथ प्रतिज्ञादिलक्षणेऽपि निरुक्तन्यायान्तर्गतत्वस्य निवेशनीयतया न्यायान्तर्गतत्वगर्भप्रतिज्ञादेर्न्यायघटकत्वे कथमन्योन्याश्रय इति चेत्, स्वविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वं न्यायत्वाश्रयत्वं वा न्यायान्तर्गतत्वमिति यथाश्रुताभिप्रायेण तत्सङ्गतेः। वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पाभिप्रायेण तत्सङ्गतिस्तु जगदीशपत्रिकोक्तदिशाऽवसेया।

अथावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वास्वीकारे तादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकविषयिताकत्वरूपन्यायान्तर्गतत्वनिवेशोऽपि विनिगमनाविरहेण हेत्वादिविषयतायां तादृशकारणतावच्छेदकत्वं दुर्घटम्। तथाहि हेतुप्रकारत्वांशे विशेषणीभूतप्रतिज्ञाप्रकारतानिरूपितत्व–उदाहरणविशेष्यतानिरूपितत्वोभयस्य कारणतावच्छेदकत्वस्वीकारे व्यासज्यवृत्तिकारणतावच्छेदकत्वापत्तिरतः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन प्रतिज्ञाप्रकारतानिरूपितत्वविशिष्टोदाहरणविषयतानिरूपितत्वविशिष्टहेतुप्रकारताशालिनिश्चयत्वादिना कारणता वाच्या तथा च कारणतावच्छेदककोटौ सामानाधिकरण्यांशस्याधिकस्य निवेशनमेव विनिगमकमिति चेन्न प्रतिज्ञाप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपित–उदाहणप्रकारतेत्यादिक्रमेण कार्यकारणभावे हेतुप्रकारतांशे विशेषणीभूतप्रतिज्ञाप्रकारतानिरूपितत्वहेतुप्रकारतात्वोभयस्योक्तयुक्त्या कारणतानवच्छेदकत्वेन सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन प्रतिज्ञाप्रकारतानिरूपितत्वादिवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकत्वे उभयत्रैव सामानाधिकरण्यानिवेशे विनिगमकाभावादिति।

अथ तादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वसमनियतकारणतानिवेशेनैव सामञ्जस्ये निश्चयत्वोपादानमनर्थकमिति। न चान्तरा सधर्मितावच्छेदककविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेनैव कारणतया तादृशज्ञानत्वसमनियतकारणताप्रसिद्धिरिति वाच्यम् प्रतिज्ञादिविशिष्टनिगमनत्वरूपानुपूर्वीमत्वानित्याकारान्तरा निर्धर्मितावच्छेदककविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकारणताया एव तादृशज्ञानत्वसमनियततयाऽप्रसिद्ध्यनवकाशादिति। मैवम्, विशिष्टनिगमनत्वांशे निश्चयत्वानिवेशेपि तादृशनिगमनत्वरूपानुपूर्वी-

विशेषणीभूतप्रतिज्ञाद्यंशे निश्चयत्वनिवेशार्थमेव निश्चयपदोपादाना-दन्यथा विशेषणांश संशयाकारज्ञानसाधारणतादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वसमनियतकारणताया एवाप्रसिद्ध्यापत्तेः । नच तादृशानुपूर्वीविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयताकत्वनिवेशापेक्षया समनैयत्यनिवेशनं गौरवग्रस्तमिति वाच्यम् तादृशानुपूर्वीभिन्नवाक्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतामादायोदासीनाऽतिव्याप्तिभिया गौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । न चावच्छेदकतावच्छेदकत्वास्वीकारे तादृशबुद्धित्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशासम्भवेऽपि मुख्यविशेष्यतानिरूपिततादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशान्नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रकाराद्यंशे उदासीनवाक्यकालीनप्रकारादिघटितानुपूर्वीविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतामादायोदासीनेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् इति तादृशानुपूर्वीघटकतत्तद्धर्मभिन्नधर्मावच्छिन्नविषयित्वानवच्छिन्नत्वस्य जन्यतायां निवेशापेक्षया तादृशनिश्चयत्वसमनैयत्यनिवेशस्यैव लघुत्वादिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमिति शिरोमणिः । प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकं यद्यत्तत्तद्रूपानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वमित्युक्तं भट्टाचार्येण । अत्र प्रतिज्ञाद्येकदेशवारणाय सत्यन्तम् । प्रतिज्ञाहेतुवारणाय विशेष्यदलम् । अथ प्रतिज्ञाद्येकदेशवारणाय सत्यन्तदले प्रतिज्ञादिपञ्चभेदानुयोगितानवच्छेदकत्वविवक्षणेऽपि सामञ्जस्ये कृतं तादृशगुरुतरनिवेशेनेति चेन्न प्रतिज्ञात्वादेर्धीविशेषविषयात्मकतया विषयतायाश्च वस्तुभेदेन भेदात् पत्वादेरिव प्रतिज्ञात्वादेरपि प्रतिज्ञादिपञ्चभेदानुयोगितावच्छेदकत्वाभावेनासम्भवापत्तेः तत्तद्विषयत्वावच्छेदेन प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वात् , स्वमते तु तादृशभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्र-

नियोगितायाः प्रतिज्ञात्वत्वरूपेण प्रतिज्ञात्वादिनावच्छेदान्नासम्भव इति ध्येयम् ।

ननु तथापि विशेष्यदले प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षयापि प्रतिज्ञाहेतुवारणसम्भवे गुरुतरविशेष्यदलनिवेशोऽनुचित इति । न च प्रतिज्ञाहेत्वादिघटकवस्तुवृत्त्यन्यतमत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशान्यतमत्वमादायातिव्याप्तिवारणार्थमेव गुरुतरनिवेश इति वाच्यम् प्रतिज्ञादिपञ्चभेदानुयोगितावच्छेदकपत्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेन सत्यन्तविरहादेव तादृशान्यतमत्ववारणसम्भवादिति चेत् ।

अत्राहुः—प्रतिज्ञात्वस्य पर्वतो वह्निमानित्यानुपूर्वीविषयकज्ञानीयपत्वादिविषयताभिन्नतत्तद्वस्तुविषयतात्मकत्वेन तज्ज्ञानीयपत्वादिसाधारणविषयतात्मकसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्भिन्नत्वस्य प्रतिज्ञात्वादावसत्त्वेनासम्भवापत्तेः । स्वमते तु प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकीभूतं यत् तादृशज्ञानीयपत्वासाधारणविषयतात्वात्मकसमुदायत्वत्वं तदवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञात्वादौ सत्त्वान्नोक्तदोष इति ध्येयम् ।

केचित्तु प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्योभयभेदमादाय केवलान्वयितया प्रतिज्ञात्वादिकमपि तादृशावच्छेदकत्वसत्त्वेनासम्भवापत्तिः प्रकृते तु तादृशभेदप्रतियोगितानिरूपिता या या अवच्छेदकता तत्तन्निरूपकप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वनिवेशान्न दोषः । एतेन प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वनिवेशो न लघीयानित्यपि प्रत्युक्तम् । कस्या अपि पर्याप्तेस्तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वस्यासत्त्वेनासिद्धेः । न च तादृशभेदप्रतियोगितानिरूपितप्रतिज्ञात्वाद्यवृत्त्यवच्छेदकताशून्यत्वनिवेशान्न दोष इति वाच्यम तथा सति प्रतिज्ञात्वाद्यवृत्तिधर्मशून्यत्वमात्रस्यैव सम्यक्त्वे तावत्प्रयासस्य वैकल्यापत्तेः, तस्य लक्षणान्तरत्वेनादूषकत्वाच्च । न च तादृशभेद-

प्रतियोगितावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशापेक्षया तत्तद्व्यक्तित्वेन तादृशभेदव्यक्तीनां निवेश एव लघुरिति वाच्यम् अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे घटाभावादावपि स्वभेदसत्त्वेन घटाभावादरपि स्वभेदस्वरूपतया तत्तदभावव्यक्तीनां निवेशेनैव विपरीतगौरवात्। प्रकृते तु भेदत्वनिरूपितत्वेन प्रतियोगितानिवेशनेनोक्तगौरवानवकाशादित्याहुः।

अथ सत्यन्तदलघटकस्य प्रतिज्ञादिपञ्चकानुयोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदस्य प्रतिज्ञात्वादिप्रत्येकपञ्चधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदभिन्नत्वविशेषणेनैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणसम्भवेन स्वतन्त्रविशेष्यदलनिवेशो व्यर्थ इति चेत्।

अत्र केचित् प्रतिज्ञाद्यन्यतमशब्दस्य प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नत्ववाचकत्वेन प्रतिज्ञादिभिन्नो भिन्नो यस्मात् स प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नस्तत्त्वं,प्रतिज्ञादिर्भिन्नो यस्मात् स प्रतिज्ञादिभिन्नस्तद्भिन्नत्वमिति व्युत्पत्तिद्वयेन एकान्यतमशब्दस्य तात्पर्यार्थद्वयकत्वमभिप्रेत्य गुरुतरलक्षणमुक्तम्। न तु स्वातन्त्र्येण विशेषणान्तरमपि। अत एव प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताका यावन्तो भेदास्तदनुयोगितावच्छेदकत्वं विशेष्यदलार्थः। प्रतिज्ञादिपञ्चभेदत्वसमानाधिकरणानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकपरत्वम्, प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकान्यतमप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वमेव वा प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वत्वमिति कथं नोक्तमित्यपि समाहितम्। यथाश्रुतशब्दार्थानुरोधेन गुरुतरलक्षणस्योक्तत्वात्। अन्यलक्षणान्तरत्वेनोक्तलक्षणस्यादूषकत्वाच्चेत्याहुः ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वयाघटितत्वमिति शिरोमणिद्वितीयलक्षणे प्रतिज्ञादिपञ्चभेदानुयोगितावच्छेदकत्वमेव प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वमिति वस्तुतस्त्वित्यादिना भट्टाचार्येणोक्तम्। न च प्रतिज्ञादिपञ्चभेदत्वसमानाधिकरणानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वमिति कथं नोक्तमिति वाच्यम् तथासत्युभयघटकभागद्वयाघटितत्वेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। उभयघटकभागद्वयाघटितत्वमित्यस्य स्वाश्रयवृत्तित्व-स्वानाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन प्रतिज्ञात्वादिमदन्यत्वमिति निष्कर्षः। तेन न्यायद्वयीयप्रतिज्ञाद्वयवृत्तिसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वाश्रयप्रतिज्ञात्वानाश्रयोभयवृत्तित्वेपि तादृश-

चौखम्बासंस्कृतसीरीज़